

ESMINIAI RIZIKOS GRUPĖS VAIKŲ REABILITACIJOS ASPEKTAI

Nodira Israilova
Respublikinis vaikų socialinės adaptacijos centras,
Uzbekistano Respublika

Anotacija

Šiame straipsnyje pateikiama rizikos grupės vaikų charakteristika, analizuojamos įvairios sąvokos *reabilitacija* interpretacijos mokslinėje literatūroje, aptariamas reabilitacinio darbo su vaikais poreikis. *Remiantis empirine apžvalga (anketine apklausa)* atskleistas įvairių ugdymo įstaigų mokytojų ir psichologų požiūris į reabilitacinio darbo su rizikos grupės vaikais tikslus ir uždavinius, esminės specialistų darbo kryptys. Siekiant išanalizuoti specialistų požiūrio į reabilitacijos pobūdį ir vertinimo efektyvumą interpretacijas, buvo naudojamas *kokybinių duomenų rinkimo metodas (anketinė apklausa, pokalbis)* su atviro tipo klausimais. Autorė apibendrino specialistų atsakymus *pasitelkdama turinio analizės metodą ir taikydama atvirojo kodavimo procedūrą*.

Remiantis tyrimo rezultatais nustatyti šeši reabilitacijos kontekstai. Daugelis specialistų reabilitaciją traktuoja kaip visapusišką pagalbą vaikams, siekiant sėkmingai sugrąžinti juos į visavertį socialinį gyvenimą, jų įtraukimą į socialinių santykių sistemą, profesinį mokymą, sveikos gyvensenos įgūdžių ir įstatymus gerbiančio elgesio ugdymą.

Esminiai žodžiai: *rizikos grupės vaikai, deviantinis elgesys, netinkama adaptacija, teisinė reabilitacija, medicininė reabilitacija, socialinė ir pedagoginė reabilitacija, visapusiška pagalba ir parama, profesinė veikla, socialinė adaptacija.*

Įvadas

Svarbiausi dabartinio laikotarpio uždaviniai yra sudaryti sąlygas ugdyti harmoningai išsilavinusią kartą, surasti efektyvius socialinio ir teisinio pobūdžio rizikos vaikystėje mažinimo būdus, aktualizuojančius darbo su rizikos grupės vaikais problemas pedagoginėje praktikoje.

Straipsnio **tikslas** – nustatyti esmines specialistų profesinės veiklos su rizikos grupės vaikais kryptis, atskleisti jų idėjų ir nuomonių apie šio darbo tikslus ir uždavinius spektrą.

Tyrimo objektas – rizikos grupės vaikų reabilitacijos procesas įvairių šio reiškinių interpretacijų (teiginių, vertinimų, nuomonių) analizės kontekste. Tyrimo tema – specialistų profesinė veikla rizikos grupės vaikų reabilitacijos procese.

Pirmasis šio **tyrimo uždavinys** – charakterizuoti rizikos grupės vaikus kaip ypatingą socialiai neprišaitaikiusių, deviantinio elgesio paauglių, kuriems reikalinga reabilitacija, kategoriją. Antrasis – išnagrinėti įvairias teoriniuose tyrimuose pateikiamas *reabilitacijos* interpretacijas. Trečiasis tyrimo uždavinys – pagrįsti skirtingus požiūrius į vaikų reabilitaciją. Ketvirtasis – išanalizuoti sąvokos *reabilitacija* turinį specialistų atsakymuose ir pateikti šios sąvokos apibrėžimą.

Tyrimo metodologinį pagrindą sudaro filosofinės, sociologinės, psichologinės ir pedagoginės koncepcijos, atskleidžiančios įvairias rizikos grupės vaikų deviantinio elgesio priežastis (Durkheim, 1991; Stepanov, 2004; Merton, 2006; Oliferenko, Shulga, ir Dementieva, 2008; Umarov, 2009; Hudoyarova, 2009; Ivannikova, 2009; Larzelere ir kt., 2010; Hamama ir Arazi, 2012; Akazhanova, 2011; McWhirter ir kt., 2012; Moskvina, 2015; Ambalova, 2019; Legkauskas ir kt., 2017; Labella ir kt., 2019; Nikitskaya, 2017; Tokareva, 2019; Kuleshova ir Pogrebnyaya, 2019; Yakovlev, Babushkin ir Tarasenko, 2019; Sheppard, 2012; Casper ir kt., 2020, etc.); socializacijos (Parsons, 2002; Mardahaev, 2002; Mudrik, 2011, ir t. t.) ir adaptacijos (Durkheim, 1991; Piaget, 1994; Rean, 2006) teorijos.

Straipsnyje remiamasi bendromis mokslinėmis asmenybės interakcinio modelio koncepcijomis (Emmons ir kt., 1986; Endler, 1981; Hjelle ir Ziegler, 2014 ir kt.), tarpdisciplininio (Ashford, LeCroy ir Lortie, 2000, ir t. t.), sisteminiu (Bertalanffy, 1969; Richardson, 2000; Parsons, 2002; Ashford ir kt., 2016, ir t. t.), ekologiniu (Bronfenbrenner, 1986; Germain, 1991; Waller, 2001; Goldstein ir Brooks, 2005; Sheppard, 2012; Weiss ir kt., 2010, ir t. t.) požiūriais, subjekto–subjekto sąveikos idėjomis (Ilyin, 2006; Mudrik, 2011; Slastenin ir kt., 2013; Paatova, 2016, ir t. t.), mokliškai pagrįstu požiūriu į asmenybės ugdymą per veiklą ir bendravimą (Mead, 1994; Cooley, 1994a; 1994b; Leontiev, 2004; ir t. t.), humanistinėmis asmenybės kryptingumo idėjomis (Maslow, 1999; Rogers, 1994; Amonashvili, 2009, ir t. t.).

Straipsnyje remiamasi teoriniais tyrimais apie visapusišką pagalbą rizikos grupės vaikams jų reabilitacijos proceso metu įvairaus pobūdžio ugdymo įstai-gose (Atabayev, 1993; Ivashchenko, 1997; Lavrentieva, 1999; Obukhova, 2000; Maslova, 2001; Gogoleva, 2004; Streltsova, 2005; Aleksandrova, 2007; Mavrina, 2009; Umarov, 2009; Asadov ir Valiev, 2009; Villalba, 2009; Makariev, 2010;

Akazhanova, 2011; Horoshilova ir Morozova, 2014; Kumarina, 2014; Moskvina, 2014; Aptikieva, 2019; Yusupova ir Yusupova, 2019).

Šiame tyrime remtasi mokslininkų, prisidėjusių prie medicininių (Dementieva, 1997; Savina, 2000; Sharipova, 2007; Lichko, 2009; Gogoleva, 2004, 2011; Arzikulov ir Makhsumov, 2016; Kumarina, 2013; Keeshin ir kt., 2011; Brouwer, Kroeze, Crutzen, ir kt al., 2011; Horoshilova ir Morozova, 2014; Moskvina, 2015; Tømmerås ir Kjøbli, 2017 ir kt.), teisinių (Atabayev, 1993; Chernosvitov, 2002; Pankratov, Tarlo, ir Ermakov, 2003; Litvishkov, 2004; Akazhanova ir Elshibayeva, 2009; Villalba, 2009; Isakova, 2017 ir kt.), psichologinių (Mardahaev, 2002; Galaguzova, Shtinova ir Galaguzova, 2008; McNeil, 2012), socialinių (McNeil, 2012; Mirsagitova, 2013; Galaguzova, Galaguzova ir Dorohova, 2015), pedagoginių (Mardahaev, 2002; Gogoleva, 2004; Sheptenko ir Voronina, 2001; Kodzhaspirova ir Kodzhaspirov, 2005; Galaguzova, Shtinova ir Galaguzova, 2008; Makariev, 2010; Sheptenko, 2014; Horoshilova ir Morozova, 2014; Moskvina, 2014) reabilitacijos aspektų plėtros, darbais.

Teorinis tyrimo pagrindas apima svarbiausias šių institucijų veiklą reglamentuojančias nuostatas, vaikų sociopedagoginės reabilitacijos tikslus ir uždavinius, paremtus Uzbekistano Respublikos įstatymo „Dėl vaikų nepriežiūros ir nepilnamečių nusikalstamumo prevencijos“ (2010 m. rugsėjo 29 d. Nr. LRU-263), Uzbekistano Respublikos ministrų kabineto nutarimo „Dėl priemonių respublikinių švietimo ir mokymo įstaigų veiklai organizuoti“ (2019 m. spalio 17 d., Nr. 880) analize.

Tyrimo metodai: mokslinės ir teorinės literatūros analizė, anketinė apklausa, turinio analizė.

Rizikos grupei priklausančių vaikų charakteristikos kompleksinių problemų kontekste

Sąvoka *rizikos grupės vaikai* reiškia vaikų kategoriją, dėl tam tikrų gyvenimo aplinkybių patiriančią neigiamą šeimos, visuomenės ir nusikalstamų elementų įtaką, lėmusią jų netinkamą adaptaciją (Oliferenko, Shulga ir Dementieva, 2008), keliančią pavojų vaikų mokymuisi, auklėjimui, raidai ir dažnai pasireiškiančią deviantiniu elgesiu (Fearon ir kt., 2010). Deviacija yra „reguliavimo panaikinimas“, „normų nebuvimas“, „anomija“, kai nėra vertybių (Durkheim, 1991), kai atsiranda neatitikimas tarp visuomenės kultūrinių normų ir tikslų bei visuomenės narių gebėjimo veikti pagal šias kultūrinės normas (Merton, 2006).

Psichiniai ir psichofiziologiniai sutrikimai, socialinės ir psichologinės priežastys, su amžiumi susijusių krizių nulemti sutrikimai laikomi deviantinio elgesio priežastimis (Abdullina ir Abdullin, 2017). Rizikos grupės vaikams būdingas kaltės jausmas, neadekvati arba žema savivertė, neurozė, agresija (Hamama ir

Arazi, 2012), depresija ir emocinis nestabilumas. Visa tai kartu sukelia nerimo, nesaugumo, drovumo, nevisavertiškumo jausmus, nepasitenkinimą savo statusu kolektyve (Yakovlev, Babushkin ir Tarasenko, 2019; Casper ir kt., 2020). Dėl to vaikų elgesys tampa neatsparus išoriniam poveikiui ir jie greitai patenka į nusikalstamas referentines grupes (Akazhanova, 2011).

Tokiems vaikams būdingas sutrikęs bendravimas su mokytojais ir bendraamžiais, padidėjęs nuotaikos nestabilumas, impulsyvumas, elgesio normų nesilaikymas, chuliganizmas, mokyklos turto gadinimas (Ambalova, 2019), menkas pažangumas, dažnas ir ilgalaikis pamokų praleidinėjimas (Moskvina, 2015), sąlygojantis prastus akademinis rezultatus (Ivannikova, 2009; McWhirter ir kt., 2012) ir neprisitaikymą mokykloje.

Dėl šių priežasčių rizikos grupės vaikai apibūdinami kaip tingūs, pasyvūs, neorganizuoti, nepastovūs, savanaudiški, užsispyrę, meluojantys, nemandagūs, su charakterio akcentuacija (Stepanov, 2004). Be to, jiems būdingas piktumumas, irzlumas, padidėjęs konfliktiškumas (Khoroshilova ir Morozova, 2014), įvairių smurtinių veiksmų prieš bendraamžius pasireiškimas (Legkauskas ir kt., 2017), nes jie patys dažnai patiria smurtą šeimoje (Miller, 2015; Jaffe ir kt., 2014).

Deviantinio elgesio priežastys gali būti sudėtingi vaikų ir tėvų santykiai, nepriežiūra (Umarov, 2009; Labella ir kt., 2019), konfliktinės situacijos ir tėvų skyrybos (Xerxa ir kt., 2019), tėvo nebuvimas (Sillekens ir Notten, 2018; McLanahan ir kt., 2013), finansinio saugumo stoka (Evans, 2004; Robbins ir kt., 2012; Piotrowska ir kt., 2015), o to pasekmė – benamystė ir valkatavimas (Karabanova, 2014). Tokiems vaikams būdingas probleminio asocialaus elgesio demonstravimas (Larzelere ir kt., 2010).

Rizikos grupės vaikai dažnai neigiamai vertina sveiką gyvenimą (Sharipova, 2007), jie nesugeba organizuoti savo laisvalaikio (Barysheva, 2013; Israilova, 2014). Tokie vaikai yra linkę vartoti alkoholi, narkotikus ir toksines medžiagas, dėl to susiformuoja neigiamas elgesio modelis (Hudoyarova, 2009), vaikai yra linkę meluoti, kaltinti kitus (Ganieva, Latipova ir Alekseeva, 2017). Vaikams trūksta aiškios *laiko perspektyvos* (K. Levino terminas, 2000), susijusios su ateitimi ir teigiamomis socialinėmis nuostatomis (išsilavinimo, profesijos įgijimas), jiems sunku prognozuoti ir projektuoti asmeninį, profesinį augimą ir tobulėjimą (Nikitskaya, 2017; Tokareva, 2019; Kuleshova ir Pogrebnaya, 2019), planuoti savo gyvenimą. Dėl šių priežasčių rizikos grupės vaikai prasčiau prisitaiko visuomenėje.

Adaptacija yra tai, kas užtikrina pusiausvyrą tarp organizmo poveikio aplinkai ir atsakomojo aplinkos poveikio. J. Piaget adaptaciją apibrėžia kaip aktyvių ir pasyvių žmogaus sąveikos su aplinka formų vienybę, aplinkos prisitaikymą prie individo ir individo prie aplinkos (Piaget, 1994). Kai pusiausvyrą tarp individo ir socialinės aplinkos sutrinka, ji pasireiškia deviantiniu elgesiu (Parsons,

2002). Manoma, kad deviantinio elgesio rizika padidina neigiamų pasekmių gyvenime tikimybę (Wright ir Masten, 2005) ir vertinama vaiko ekologinio gyvenimo pažeidimo požiūriu, veikiant įvairiems veiksniams: individualiu lygmeniu – vaikų biologinėms ypatybėms, mikrosistemos lygmeniu – šeimos veiksniams, mezosistemos – draugų ar bendraamžių grupių sukurtooms sąlygoms, egzosistemos – kaimynystės, mokymosi vietos specifikai, makrosistemos – kultūriniais ir socialiniams lygmenims (Ryan, 2001; Sheppard, 2012).

Šis skirtingų rizikos veiksnių kaupiamasis poveikis dažnai sukelia sisteminius vaikų socializacijos ir adaptacijos pokyčius. Dėl to formuojasi neigiamos vaikų sociokultūrinės charakteristikos, pasireiškiančios fizinėmis, protinėmis, dvasinėmis, intelektualinėmis, emocinėmis, socialinėmis, asmeninėmis deviacijomis, nes „rizikos veiksniai (kaip ir apsaugos mechanizmai) gali būti biologiniai, psichologiniai, socialiniai, dvasiniai, aplinkos arba bet koks jų derinys“ (Ashford ir kt., 2016, p.333). Atrodo, kad dėl to vaikams kyla sunkumų orientuojantis socialinių santykių vaidmenų hierarchijoje: jie prastai atlieka vaiko, mokinio, piliečio vaidmenis, ieško alternatyvių integracijos į visuomenę būdų, dažniausiai siejamų su nusikaltimais, dėl kurių patenkama į specializuotas įstaigas.

Būtina sukurti vaikams aplinką, darančią jiems ugdomąjį prevencinį ir reabilitacinį poveikį ir įgalinančią įveikti bet kokias problemas (nepasitenkinimą, klaidas ir traumas), plėtoti ir planuoti savo realius tikslus bei palaikyti teigiamą ir veiksmingą bendravimą su kitais (Goldstein ir Brooks, 2005). Šio darbo metu formuojasi adekvatus tiek savojo „aš“, tiek supančios tikrovės suvokimas, o tai savo ruožtu ugdo atsparumą išoriniams ir vidiniams poveikiams, gebėjimą prisitaikyti prie aplinkos ir efektyviai su ja sąveikauti. Atsižvelgiant į sudėtingą vaikų deviantinio elgesio priežasčių pobūdį kyla integruoto požiūrio į reabilitacinį darbą su vaikais poreikis.

Integruoto požiūrio į rizikos grupės vaikų reabilitaciją teorinė analizė

Šiuolaikiniame moksle sąvokos *reabilitacija* kontekstai yra skirtingi, pristatomos įvairios reabilitacinio darbo teminės sritys, užduotys, principai, funkcijos, programos, veiklos ir kt. Sąvokos **reabilitacija** (iš lot. *rehabilitatio*) turinys reiškia *atsigavimą* (lot. „re“ priešdėlis reiškia „iš naujo“, „dar kartą“, „habilitas“ – tinkamumas, gebėjimas). Kaip integracinis apibrėžimas **reabilitacija** nagrinėjama remiantis medicinos, teisės, psichologijos, pedagogikos mokslų požiūriais.

Nemažai autorių (Dementieva, 1997; Sharipova, 2007; Lichko, 2009; Gogoleva, 2004, 2011; Savina, 2000; Kumarina, 2013; Horoshilova, ir Morozova, 2014; Moskvina, 2015; Arzikulov ir Makhsunov, 2016; Tømmerås ir Kjøbli, 2017)

analizavo medicininės reabilitacijos aspektus, pabrėždami jos veiksmingumą rizikos grupės vaikams, kai atsižvelgiama į šių vaikų fizinę ir psichologinę sveikatą.

Pažymima, kad deviantinio vaikų elgesio (valkatavimas, nevaldomas seksualinis elgesys, polinkis į vagystes, priklausomybę sukeliantis elgesys) sunkumo laipsnis priklauso nuo diagnozuotos psichopatinės būsenos (Dementieva, 1997) ir sutrikimo, susijusio su vektoriumi „liga, sutrikusi sveikata, raida ar elgesys“ (Arzikulov ir Makhsumov, 2016), sukkelto psichosomatinių ir neuropsichinių sutrikimų, neigiamai veikiant asocialiai aplinkai (šeima, aplinkiniai) (Savina, 2000). Pavyzdžiui, asmenys, dažnai ir ilgą laiką žaidžiantys kompiuterinius žaidimus ir turintys tam tikro laipsnio priklausomybę nuo kompiuterio, yra ypatinga sveikatos sutrikimų rizikos grupė (Brouwer, Kroeze, Crutzen ir kt., 2011). Rizikos grupės vaikams būdingi medžiagų apykaitos sutrikimai, akceleracijos ir retardacijos reiškiniai (Horoshilova ir Morozova, 2014), piktnaudžiavimas ir netinkamas elgesys glaudžiai susiję su neuroendokrininiais pokyčiais, galinčiais neigiamai paveikti sveikatą (Keeshin ir kt., 2011). Atsižvelgiant į tai galima teigti, kad medicininė reabilitacija ugdo save tausojančio elgesio įgūdžius, formuojančius sveikatą tausojančias kompetencijas (Moskvina, 2015). Toks požiūris leidžia užtikrinti kryptingą reabilitacinį darbą formuojant saugų vaikų elgesį, higienos ugdymo įgūdžius, požiūrį į sveiką gyvenseną, mokant vaikus sveikatos palaikymo ir žalingų įpročių prevencijos įgūdžių.

Juridiniame kontekste **teisinė reabilitacija** (Atabayev 1993; Chernosvitov, 2002; Pankratov, Tarlo ir Ermakov, 2003; Litvishkov, 2004; Akazhanova ir Elshibaeva, 2009) reiškia vaikų teisių ir interesų juridinę apsaugą, užimtumą, būsto sprendimus (Akazhanova ir Elshibaeva, 2009), geros reputacijos ir juridinių teisių atgavimą dėl anksčiau pripažintos kaltės panaikinimo (Paatova, 2013). Svarbiausi teisinės reabilitacijos siekiai – suteikti paaugliams teisinės sistemos žinių, ugdyti pagarbą valstybės įstatymams, piliečio teisėms ir pareigoms, formuoti vertybių sistemą, pasireiškiančią per teisinę elgseną ir visuomenei reikšmingą veiklą (Isakova, 2017). Teisinė reabilitacija turėtų formuoti asmenį, gerbiantį visuomenės ir valstybės įstatymus, – tokia veikla apibrėžiama kaip tikslinė pedagoginė veikla, kuria siekiama ugdyti riziką patiriančių vaikų teisėtą ir įstatymams paklusnų elgesio įgūdžius.

Atsižvelgiant į tai, atkuriamojo teisingumo programos (tarpininkavimas, aukos ir nusikaltėlio susitaikymas ir kt.) vertinamos kaip veiksmingos priemonės. Tokios programos grindžiamos konstruktyviu dialogu ir leidžia aukai gauti žalos atlyginimą, užsitikrinti psichologinį komfortą, socialinį incidento neteisingumo pripažinimą ir teisingumą, o kaltininkui – atlyginti moralinę, psichologinę, materialinę ir kt. aukai padarytą žalą (Van Ness ir Strong, 2014). Programos ugdo atsakingą elgesį, atkuria jaunuolio reputaciją artimiausioje socialinėje aplinkoje

ir padeda jam išvengti nusikaltėlio stigmos (Wong ir kt., 2016).

Psichologinė rehabilitacija aiškinama kaip psichologinė pagalba paaugliui, kurios tikslas – pasitelkus jo asmenines savybes įveikti deviantinio elgesio paauglio sąmonėje esantį išivaizdavimą apie jo, kaip asmens, nenaudingumą ir bevertiškumą (Galaguzova, Shtinova, ir Galaguzova, 2008). Ši pagalba apima asmens psichologinės būsenos, savikontrolės ir savirealizacijos atkūrimą (Mardahaev, 2002), savęs aktualizavimo prielaidų formavimą, įpročių sistemingai dirbti su savo asmenybe, pasitikėjimo savimi, savo gebėjimais ir galimybėmis ugdymą.

Psichologinė rehabilitacija siejama su asmens psichologine gerove. Subjektyvios psichologinės gerovės modelyje (C. Ryff) išskiriami šeši pagrindiniai komponentai: savęs priėmimas, teigiami santykiai su kitais, autonomija, aplinkos valdymas, gyvenimo tikslas ir asmeninis augimas (Diener, 2018). Psichologinė rehabilitacija siejama su teigiamais vaiko pokyčiais ir dažnai yra esminė kitų reabilitacinės priežiūros formų raiškos dalis (McNeil, 2012).

Socialinė ir edukacinė rehabilitacija yra svarbiausi vaiko reabilitacijos aspektai. Pedagoginėje literatūroje **socialinė rehabilitacija** traktuojama kaip specialios priemonių sistemos, kuria siekiama atkurti prarastus vaiko ryšius ir santykius, jo visuomeninį statusą, užtikrinantį socialinę adaptaciją, taikymas (Galaguzova, Galaguzova ir Dorohova, 2015). Socialinė rehabilitacija padeda užpildyti vaiko gyvenamąją aplinką, sustiprina bendruomenės ir šeimos rūpestį (Mirsagitova, 2013), gali veikti kaip neigiamų socialinės aplinkos įtakų įveikimo procesas. Socialine rehabilitacija siekiama reintegruoti vaiką į visuomenę: padedant vaikui prisitaikyti prie naujų visuomenės, bendruomenės, profesijos poreikių, mažinti ekonominius ir socialinius iššūkius, galinčius trukdyti reabilitacijos procesui (Villalba, 2009).

Pedagoginių požiūrių kontekste (Mardakhaev, 2002; Gogoleva, 2004; Sheptenko ir Voronina, 2001; Kodzhaspirova ir Kodzhaspirov, 2005; Galaguzova, Shtinova, ir Galaguzova, 2008, Makariev, 2010; Horoshilova ir Morozova, 2014; Moskvina, 2014; Sheptenko, Dronova, ir Gienko, 2015) socialinė rehabilitacija suvokiama kaip sutrikusių organizmo funkcijų, socialinių, sociopedagoginių funkcijų ir darbingumo atkūrimas.

Pedagoginė rehabilitacija – tai pedagoginis poveikis sunkiai besimokančiam paaugliui, siekiant koreguoti jo elgesį, optimizuoti emocinę būseną, intelektinę veiklą, pašalinti pedagoginį aplaidumą (Kodzhaspirova ir Kodzhaspirov, 2005). *Pedagogine rehabilitacija* siekiama formuoti mokymosi įgūdžius kiekvienoje pamokoje įgyvendinant ugdomąsias užduotis, sukurti mokymosi aplinką ne pamokų metu ir popamokinėje veikloje (Moskvina, 2014), kad vaikai įgytų reikiamą bendrąjį vidurinį ir pradinį profesinį išsilavinimą (Makariev, 2010), kad užpildytų žinių spragas. Šio tipo reabilitacijos organizavimas laikomas vienu iš

svarbiausių rizikos grupės vaikų profilaktikos elementų, padedantis kurti pozityvią motyvaciją, ugdyti intelektą ir didinti vaiko, pasirengusio savarankiškai susidoroti su gyvenimo situacijomis nepakenkiant sau ir aplinkiniams, darbingumą (Horoshilova ir Morozova, 2014), o svarbiausia – sukurti stabilią teigiamą mokymosi motyvaciją.

Profesinė rehabilitacija pasitelkiama, kai sprendžiami vaikų profesinio orientavimo, jų apsisprendimo dėl būsimos profesijos, įsidarbinimo ir kiti klausimai.

Vienas iš socialiai naudingų santykių ir pedagoginio poveikio vaikams elementų yra darbas su šeima, nes šeima gali veikti tiek kaip adaptacijos, socializacijos (Ovcharova, 2003; Druzhinin, 2007; Tur-Porcar, Doménech, ir Mestre, 2018; Zhdanova, 2017; Latipova, 2019) ir prosocialaus vaikų elgesio (Hoffman, 2007), tiek kaip netinkamos vaikų adaptacijos veiksnys (Shoamirova, 2006; Umarov, 2009; Nechaeva, 2012; Abashina ir Raschetina, 2017; Borisova ir Plotkin, 2018; Borokhov ir Borokhov, 2020).

Sėkmingos vaikų rehabilitacijos ir vėlesnės readaptacijos visuomenėje mechanizmų formavimas reiškia poreikį stiprinti vaikų fizinę, psichinę ir socialinę sveikatą, kuri formuojasi šeimoje. Palankus mikroklimatas šeimoje, pasitikėjimu grindžiami tėvų ir vaikų santykiai prisideda prie vaikų elgesio vidinių reguliatorių formavimosi, o tai savo ruožtu lemia efektyvų rehabilitacijos procesą, taigi ir optimalią vaikų adaptaciją visuomenėje. Todėl darbas su šeima yra labai svarbi sociopedagoginės rehabilitacijos veiklos rūšis, nes tėvų neįtraukimas į šį procesą mažina tiek reabilitacinio darbo su vaikais efektyvumą, tiek jų tolesnės readaptacijos visuomenėje galimybes.

Rehabilitacija: mokslinis ir teorinis požiūris

Tyrimai rodo, kad daugeliui vaiko elgesio aspektų įtakos turi ne tik gyvenimo būdo pokyčiai, bet ir abipusiai ryšiai arba sąveika tarp vaiko asmenybės bruožų ir situacijos bei vaiko gyvenamosios aplinkos. Vertinant interakcionizmo požiūriu manytina, kad individas turi galimybę pasirinkti aplinką ir kurti savo elgesį. Interakcionistinis asmenybės modelis leidžia tinkamai paaiškinti žmogaus elgesį (Emmons ir kt., 1986; Endler, 1981). Jis pabrėžia abipusius ryšius tarp asmens ir jo nuolat kintančios aplinkos, išplečia suvokimą apie tai, kokiose situacijose asmenybės savybės vaidina lemiamą vaidmenį formuojant elgesį, o kokiose jos neatlieka jokio vaidmens. Interakcionistinė kryptis plačiau apibūdina bendrą žmogaus situaciją aplinkoje, kad į ją būtų galima atsižvelgti aiškinant ir numatant žmogaus elgesį (Bronfenbrenner, 1986; Hjelle ir Ziegler, 2014). Dėl šių priežasčių reabilitaciniame darbe interakcionistinė paradigma taikytina siekiant nustatyti, kaip vaiko elgesį reguliuoja sąveikos, priklausančios tarpusavio įtakos sąveikos procese ir nuo paties vaiko polinkių, jo aktyvios veiklos.

U. Bronfenbrennerio (1986) ekologinis modelis pripažįsta daugiamatę ir daugiapakopę įtaką žmogaus raidai ir įtakos lygmenų tarpusavio ryšį. Kiekvienas lygmuo susijęs su kitais lygmenimis – vizualiai tai vaizduojama kaip koncentrinį apskritimų, supančių vaiką, rinkinys, tarp lygmenų ir sistemų egzistuoja sąveika (Manzon ir kt., 2015). Ekologinių sistemų teorija (Germain, 1991; Weiss ir kt., 2010) pripažįsta, kad žmonės, kaip ir visos kitos gyvos būtybės, gali būti suprantami tik sistemos, kurioje jie gyvena, kontekste. Ekologijos teorijoje labai svarbus holistinis požiūris į žmones. Ekologinė aplinka veikia kaip metafora, leidžianti suvokti ir paaiškinti abipusius sandorius, vykstančius tarp žmonių ir socialinės aplinkos, kurioje jie veikia. Holizmas yra pagrindinis visų formų sistemų teorijos principas. Holizmas teigia, kad visuma yra daugiau nei jos dalių suma (Richardson, 2000); žmonės ir aplinka yra holistinės sistemos dalis, kurioje kiekvienas komponentas veikia kitą (Ashford ir kt., 2016).

Šio tyrimo kontekste ekosisteminis požiūris leidžia išnaudoti mikro- ir makrovisuomenės edukacinį potencialą formuojant pozityvų vaikų elgesį. Tai savo ruožtu stiprina vaikų adaptacinius gebėjimus, daro įtaką jų gyvenamajai aplinkai ir aplinkiniams, todėl jų sąveika su aplinka tampa adaptyvesnė. Adaptacijos procesai būtini vaiko sąveikai su gamtine ir socialine aplinka – tai jį teigiamai veikia ir dar labiau padidina palankaus adaptacijos ir rehabilitacijos rezultato tikimybę.

Veikla su vaikais, pagrįsta ekosisteminio požiūriu, apima ugdymo sistemos subjektų sąveiką, santykių su šeima, aplinka kūrimą. Remiantis ekosisteminio požiūriu galima teigti, kad individų, šeimų ir bendruomenių transformacija yra ne tik įmanoma, bet ir neišvengiama. Ekosisteminė prieiga rodo, kad apsauginiai įtakos veiksniai į individo gyvenimą gali būti įtraukiami per bet kokius santykius bet kurioje ekosistemos dalyje (asmeninės savybės, šeimos stiprybė, kokybiška laisvalaikio programa, socialinė politika, skatinanti švietimą, ir kt.) (Waller, 2001). Šiuo atžvilgiu ekosisteminis modelis pateikia prielaidą, kad už vaiko gerovę atsako ne tik artimiausia socialinė aplinka (šeima, artimi giminaičiai) ar mokykla, bet ir visa bendruomenė (Inkliuzinių bendruomenių plėtros tinklas, *mahalla*, vietos bendruomenė Uzbekistane), vaikų nevyriausybės organizacijos ir kt.

Būtina pažymėti, kad rehabilitacijos procese aktyviai dalyvauja ir pats individas. Šiuo atžvilgiu svarbu taikyti subjekto–subjekto santykių prieigą (Cooley, Mead, Holler), suformuojančią nuostatą, kad socialiniai reiškiniai ir procesai turi būti vertinami kaip sąmoningos žmonių veiklos rezultatas ir kad tiriant tam tikras socialines situacijas reikia atsižvelgti ne tik į socialines aplinkybes, bet ir į šiose situacijose dalyvaujančius individus. Remdamasis „veidrodinio aš“ ir mažų grupių teorijomis C. Cooley teigė, kad individualus „aš“ įgyja socialinę kokybę bendraudamas, dalyvaudamas tarpasmeninėje komunikacijoje pirminėje

grupėje (šeimoje, bendraamžių grupėje, kaimynystėje). Asmens tapatybės formavimasis aiškinamas kaip „veidrodinių aš“ sumavimo procesas, t. y. kiekvienam žmogui kiti žmonės yra tarsi veidrodžiai, į kuriuos jis žiūri bendraudamas. Veikiamas visuomenės ir artimiausios aplinkos reikalavimų, asmuo išsiugdo savikontrolę, įsisavina visuomenės normas ir vertybes.

G. H. Meadas sukūrė teoriją (simbolinis interakcionizmas), paaiškinančią procesą, kaip žmogus suvokia kitą žmogų. Ši teorija pateikia „apibendrinto kito“ sampratą, reprezentuojamą tam tikrų grupės vertybių ir elgesio normų, į kurias atsižvelgdami šios grupės nariai formuoja „aš“ įvaizdį. Pasak G. H. Meado, bendravimas grupėje leidžia žmogui pasijusti kitu žmogumi, žmogus pamato save kitų akimis, vertina tiek save kaip visumą, tiek savo savybes, veikia pagal šiuos „apibendrinto kito“ vertinimus. Pasak A. O. Hallerio, „reikšmingas kitas“ yra asmuo, kurio nuomonė ir vertinimai yra svarbiausi, todėl turi didžiausią įtaką formuojant „aš“ sampratą (Mudrik, 2011).

Subjekto–subjekto santykių kontekste svarbi specialistų ir vaiko „bendra kūryba“ (Ilyin, 2006; Mudrik, 2011; Slastenin ir kt., 2013; Paatova, 2016). Tai yra santykių tipas, sukuriantis organizuotą bendrą veiklą tarp mokinių ir specialistų (pedagogų, psichologų, auklėtojų), bendraamžių grupių, šeimų ir kitų šiame procese dalyvaujančių žmonių. Toks požiūris reiškia vaiko asmenybės pripažinimą ugdymo ir reabilitacijos subjektu, ugdymo ir reabilitacijos proceso partneriu, o tai lemia abipusį proceso dalyvių intelektualinės, emocinės ir veiklos sferų praturtinimą (Paatova, 2016).

Reabilitaciniame darbe ypatingą vietą užima veikla paremtas požiūris (Rogers, 1994; Maslow, 1999; Leontiev, 2004). A. N. Leontjevo koncepcijoje veikla pateikiama kaip aktyvus socialinės patirties įsisavinimo procesas, kai asmuo įvaldo bendravimo įgūdžius ir socialinius vaidmenis dalyvaudamas įvairiose socialiai reikšmingose veiklose (žaisdamas, mokydamasis, dirbdamas, sportuodamas, poilsiaudamas, kurdamas ir kt.). Kitaip tariant, vaiko ekologinė aplinka palaikoma ją keičiant per aktyvų dalyvavimą įvairiose socialiai svarbiose veiklose, pritaikytose pagal vaiko individualias psichologines ir amžiaus ypatybes, gebėjimus ir interesus.

Vaiko įsitraukimas į įvairias veiklas skatina savirealizaciją, kuri laikoma aukščiausiu asmens poreikiu, skatinančiu vaiką aktualizuoti latentinius, genetiškai nulemtus gebėjimus ir išteklius (Maslow, 1999), pagrindiniu asmeninio tobulėjimo šaltiniu, kurį aktyvuoja sąveika su pasauliu. Aktualizacija vyksta dviem kryptimis: užtikrinant organizmo kaip visumos raidą ir aktualizuojant su savuoju „aš“ susijusius psichinius procesus (Rogers, 1994), prisidedančius prie „aš“ sampratos socialinio formavimosi ir ugdymo. Šiuo atžvilgiu humanistinio požiūrio taikymas leistų ugdyti reikšmingą vaiko požiūrį į save ir supantį pasaulį, aktyvią kūrybinę veiklą, įvairių savo interesų ir asmeninių poreikių ten-

kinimą. Šis požiūris laikytinas augančio vaiko individualumo, saviugdod, savišvietos, vaiko savojo „aš“ kūrimo ir bendravimo su kitais sąlyga.

Toks specialistų, vaiko ir vaiko aplinkos bendros veiklos procesas yra kelias nuo tikslo išsikėlimo prie bendros veiklos turinio, metodų ir formų pasirinkimo, natūraliai nulemiantis jos organizavimo principus; rėmimasis teigiamais priedais dvasiškai ir fiziškai ugdant netinkamai prisitaikiusį vaiką; pagarba vaiko teisėms ir interesams; ugdomosios, auklėjamosios, profesinio orientavimo, prevencinės, korekcinės, atkuriančiosios, lavinamosios reabilitacinio darbo krypčių taikymas.

Organizuojant reabilitacinį darbą ryšių tarp prevencinės sistemos veikėjų užmezgimas ir mokytojų sąveika su vaikais bei šeimomis leidžia socialinio neprisitaikymo rizikos reiškinį ir dėl to kylantį deviantinį elgesį nagrinėti remiantis daugiadisciplininiu (daugiamodaliniu) požiūriu. Šiam požiūriui atstovauja specialistai, tyrinėjantys žmogų pasiremami skirtingomis priegomis; daugiamatiškumas reiškia įvairių sričių žinių apie žmogų ir jo socialinę aplinką bei jų sąveiką derinimą. Kai reabilitacijos procese pasirenkama tik viena iš šių sričių, reabilitacinis darbas orientuojamas nuo sisteminio požiūrio į konkretų – tai mažina reabilitacijos efektyvumą. Tarpdiscipliniškumas suponuoja išsamią informaciją apie vaiką, pateikiamą visiems specialistams, dirbantiems su vaiku, šeima ir vaiko aplinka. Tik esant tokiai sąlygai vaiko reabilitacija nebus vykdoma izoliuotai, o taps darnia visuma, galinčia paveikti visus nustatyto vaiko elgesio sutrikimo struktūrinius komponentus.

Sisteminis požiūris – tai požiūris, kai į bet kurią sistemą (objektą) žvelgiama kaip į tarpusavyje susijusių elementų (komponentų) visumą (Bertalanffy, 1969). Atvirų sistemų ir judančios pusiausvyros būsenų teorijoje L. von Bertalanffy apibrėžė sistemą kaip elementų, atskleidžiančių savo bendrumą ir vientisumą sąveikaujant, visumą. Vienu iš šios teorijos tikslų jis laikė dėsnių, panašių į gamtos mokslų, nustatymą remiantis sisteminiu požiūriu į biologinius ir socialinius objektus.

Sisteminis požiūris šiame straipsnyje suprantamas kaip bendras supratimas apie ugdymo ir reabilitacijos sistemą specializuotose ugdymo įstaigose ir pagalbos vaikams dalis. Sisteminis požiūris reiškia skirtingų reabilitacijos proceso sistemos dalių ir elementų integravimą į visumą per jų tarpusavio ryšį, integruojant visus reabilitacijos proceso dalyvius bendros vertės, tarpasmeninių ryšių, sąveikos praktikos ir abipusės adaptacijos pagrindu. Tuo būdu visi reabilitacijos proceso komponentai yra tarpusavyje susiję ir priklauso vienas nuo kito, todėl vieno iš jų nepaisymas mažina viso reabilitacijos proceso efektyvumą, o sisteminė visų jo komponentų sąveika pagerina reabilitacijos proceso kokybę, leisdama visus numatomus reabilitacijos proceso elementus vertinti kaip visumą, turinčią daugybę vidinių sąsajų tarp savo ir išorinės ekologinės aplinkos

elementų. Toks požiūris leidžia holistiškai pateikti skirtingus vaiko, kaip reabilitacijos proceso subjekto, raidos aspektus ir sudaro sąlygas vaikui priimti geriausius sprendimus įvairiose gyvenimiškose situacijose. Visa tai prisideda prie vaiko bendravimo kultūros ugdymo, suteikia galimybę sąmoningai ir nesąmoningai mokytis reikalingų, tinkamų ir veiksmingų socialinės sąveikos praktikų per anksčiau įsisavintus socialinius vaidmenis, formuoja socialinį elgesį, kurio tikisi visuomenė ir kurį sąlygoja socialinė padėtis, susijusi su konkrečiomis taisyklėmis, prievolėmis ir kultūrinėmis normomis (Solodovnikova, 2013).

Teorinių požiūrių į reabilitacijos problemą analizė ir ilgametė darbo su rizikos grupės vaikais patirtis patvirtina, kad efektyviai organizuota pedagoginė veikla, grindžiama ekologinių sistemų, subjekto–subjekto, veiklos, tarpdisciplininiu, humanistiniu požiūriais interaktyvioje paradigmoje, orientuotoje į pagalbą ir paramą vaikams sprendžiant jų problemas, leidžia laiku imtis priemonių antrinei nusikalstamumo rizikai sumažinti. Nepaisant šios problemos mokslinės ir metodinės plėtros pedagogikoje ir psichologijoje, šiuolaikinės paauglių reabilitacijos problemos specializuotose ugdymo įstaigose yra aktualios.

Organizuojant reabilitacinį darbą su rizikos grupės vaikais svarbus vaidmuo tenka specializuotoms ugdymo įstaigoms. Svarbiausios šių įstaigų užduotys yra mokymas, profesinis orientavimas, laisvalaikio veiklos organizavimas, pilietiškumo ir atsakomybės ugdymas, psichologinė, medicininė ir socialinė reabilitacija, atsižvelgiant į amžiui būdingus psichofiziologinius vaikų polinkius, gebėjimus ir interesus, jų gyvybės ir sveikatos apsauga. Šiose įstaigose dirbančių specialistų tikslas – organizuoti vaikų reabilitacijos procesą, padedantį jiems pasiekti socialiai priimtina savirealizaciją palikus šias įstaigas.

Tam, kad specialistas galėtų pasirinkti efektyvius pedagoginės sąveikos su vaiku būdus, jis turi aiškiai suvokti visą reabilitacijos proceso mechanizmą, būti kompetentingas pasirinkdamas mokymo, auklėjimo, ugdymo technologijas ir metodus. Tai savo ruožtu reikalauja nuolatinio vaikų reabilitacijos proceso subjektų profesinio tobulėjimo, puikių pedagoginių kompetencijų, aukšto žinių, įgūdžių ir gebėjimų lygio rengiant reabilitacinio darbo turinį (planų, formų, metodų, įgyvendinimo priemonių parinkimas). Reikia pabrėžti visapusiško vaikų reabilitacijos proceso supratimo svarbą, nes optimalių ugdymo poveikio ir sąveikos su vaikais strategijų kūrimas reikalauja gebėjimo organizuoti ir valdyti šį procesą atsižvelgiant į daugiafaktorinį problemos pobūdį.

Straipsnyje remiamasi samprata, kad geras specialistų teorinis parengimas leidžia efektyviau spręsti praktines reabilitacinio darbo užduotis. Teorinės žinios leidžia ne tik tobulinti mokytojų darbo su rizikos grupės vaikais praktiką organizuojant ir vykdant su jais reabilitacinį darbą, bet ir praturtinti teorines žinias. Jei teorinis mokymas lemia specialistų profesines savybes (kvalifikaciją),

būtinai jiems siekiant atlikti tam tikros rūšies reabilitacinę veiklą, tai praktinis mokymas yra specialisto gebėjimų, įgūdžių ir darbo patirties lygis atsižvelgiant į jo teorines žinias. Reabilitacinio darbo įgūdžių ir gebėjimų įsisavinimas leidžia specialistui išvengti rizikos priimant sprendimus – tai ir lėmė šios temos pasirinkimo aktualumą.

Tyrimo imtis. Respondentai buvo atrinkti tikslinės atrankos būdu: dalykų mokytojai, psichologai, auklėtojai (N = 64; toliau – specialistai), dirbantys šalies švietimo įstaigose. Dviejų trečdalių apklausoje dalyvavusių specialistų profesinės veiklos stažas – daugiau nei penkeri metai.

Tyrimo rezultatų analizė. Specialistų profesinio darbo sritis yra plati. Siekiant užtikrinti jų darbą, būtina aiškiai suvokti reabilitacinio darbo su vaikais turinį, profesionaliai mokėti šį darbą apibrėžti ir nustatyti jo kryptį, plėtoti profesinę veiklą, atsižvelgiant į reabilitacinio darbo esmės ir įvairių jo aspektų išmanymą, o tai reikalauja specialistų teorinio ir metodinio pasirengimo. Todėl buvo išanalizuotos specialistų nuomonės apie reabilitacijos proceso suvokimą, analizės procese nustatyti svarbiausi reabilitacinio darbo su vaikais aspektai, apibrėžta specialistų darbo sritis.

Nuomonė – tai požiūris į vaiko reabilitacijos procesą, specialisto pasisakymas, vertinimas ar teiginys, kuriuo jis įvertina situaciją realybėje ir kuris leidžia informacijos gavėjui (tyrėjui) daryti išvadą apie požiūrį, nulemiantį specialisto nuomonę.

Turinio analizės tikslas – nustatyti, kurias reabilitacijos sritis ir aspektus akcentuoja specialistai, šias sritis kiekybiškai įvertinti ir apibūdinti. Šiuo atžvilgiu darbinė hipotezė buvo iškelta prielaida, kad specialistai išryškins įvairias reabilitacinio darbo sritis, pateikdami jas savo atsakymuose. Specialistai savo nuomones, vertinimus ir teiginius išsakė raštu. Rašytinio klausimyno pranašumas yra tai, kad atsakymą galima nedelsiant objektyvizuoti. Kartu toks būdas sumažina tyrėjo įsikišimą ir leidžia respondentams laisvai išdėstyti savo nuomonę. Tai padidina vertinimo objektyvumą ir problemos požiūrio platumą.

Pedagogų, psichologų ir auklėtojų anketinės apklausos metu gauti 132 teiginiai taikant turinio analizės metodą ir naudojant atvirąjį kodavimą buvo suskirstyti į 6 kategorijas ir 9 subkategorijas. Teiginiai suskirstyti į kategorijas ir subkategorijas pagal vaikų reabilitacijos sritis, kurias akcentavo apklausti specialistai. Kategorijų ir subkategorijų pavadinimai parinkti remiantis specialistų teiginių temomis ir aukščiau pateikta teorine analize bei tyrimo uždaviniais. Analizės vienetu pasirinktas vertinimas (teiginys), o skaičiavimo vienetu – vertinimų, nuomonių, įtrauktų į kategoriją ar subkategoriją, skaičius. Rezultatai apibendrinti 1 lentelėje pagal kategorijas ir subkategorijas, teiginių pavyzdžius ir teiginių, įtrauktų į kategoriją ar subkategoriją, skaičių bei procentą, kurį šie teiginiai sudaro nuo bendro teiginių skaičiaus.

Esminių sąvokų specialistų rehabilitacinėje veikloje identifikavimas ir specialistų išreikštas požiūris į rehabilitacijos esmę

Kategorijos	Subkategorijos	Specialistų teiginių ir nuomonių apie rehabilitacijos esmę pavyzdžiai	Absolūtus paminėjimo dažnis, kartai	Santykinis paminėjimo dažnis, proc.
1. Pedagoginė reabilitacija			41	31,06
	1.1. Vaiko perauklėjimas	<i>Visiškas ugdytinio perauklėjimas; elgesio ir požiūrio į kitus perauklėjimas; saviugda remiantis savo veiksmų ir padarytų klaidų analize; neigiamų savybių taisymas ir teigiamų savybių atkūrimas; nustoja netinkamai elgtis.</i>	20	15,15
	1.2. Išsilavinimo įgijimas ir profesijos pasirinkimas	<i>Akademinių rezultatų gerinimas; mokymosi tęsimas palikus įstaigą; atsižvelgiant į jo interesus, gebėjimus; vaikas turi pasirinkti savo profesinį kelią pagal kolegijoje studijuotas profesijas; mokymasis amato, o po to teisingas gyvenimas su profesija.</i>	12	9,09
	1.3. Išsilauklėjusio žmogaus ugdymas	<i>Visapusiškai išsilavinusio, išsilauklėjusio žmogaus formavimas kaip rehabilitacijos rezultatas; moralinių savybių ugdymas: gerumas, sąžinė, sąžiningumas, empatija, jautrumas; moralinių vertybių ugdymas.</i>	9	6,82
2. Psichologinė reabilitacija			40	30,3
	2.1. Vaiko, kaip asmenybės, ugdymas	<i>Pagalba pažįstant save; padėti vaikui suprasti save kaip asmenybę; ugdytinio sąmoningo savęs pažinimo ugdymas; padėti ugdytiniui stengiantis rasti savo vietą gyvenime; pagalba permąstant savo gyvenimą ir randant teisingą gyvenimo kryptį.</i>	12	9,09

1 lentelės tęsinys

	2.2. Adekvačios savivertės ugdymas	<i>Kritiško požiūrio į save ugdymas; jų savivertės kėlimas; savo veiksmų savianalizė ir gebėjimas už juos atsakyti.</i>	12	9,09
	2.3. Socialinių įgūdžių formavimas	<i>Sugebėjimo suvaldyti savo elgesį ugdymas; santykių su socialine aplinka – šeima, bendraamžiais, mokytojais – kūrimo savybių formavimas; gebėjimas bendrauti nekonfliktiškai.</i>	8	6,06
	2.4. Pozityvios motyvacinės orientacijos formavimas	<i>Motyvacijos mokytis formavimas; savęs tobulinimo siekimas; žinių siekimas.</i>	8	6,06
3. Socialinė reabilitacija			23	17,42
	3.1. Socializacija ir adaptacija	<i>Savo vietos radimas visuomenėje per savo klaidų pripažinimą; rasti savo vietą visuomenėje, visuomenėje priimtų normų ir taisyklių priėmimas; pasirengimas naujam gyvenimui visuomenėje.</i>	16	12,12
	3.2. Socialinio statuso atkūrimas	<i>Padėti ugdytiniui atkurti gerą vardą ir reputaciją visuomenėje; padėti visuomenėje ir savo socialinio statuso atkūrimas; padėti vaikui susigrąžinti gerą požiūrį į save visuomenėje.</i>	7	5,3
4. Medicininė reabilitacija		<i>Sanitarinių-higieninių įgūdžių formavimas; sveikos gyvensenos vertybių formavimas; žalingų įpročių atsisakymas.</i>	13	9,85
5. Šeimos adaptacija		<i>Šeimos santykių atkūrimas ir saugus vaiko grąžinimas į šeimą; vaiko bendravimas su šeimos nariais; tėvų gyvenimo pertvarkymas ir vaiko reintegravimas į šeimą.</i>	9	6,82
6. Teisinė reabilitacija		<i>Nepilnamečių teisių atkūrimas; pagarbos įstatymui skatinimas; teisinis švietimas.</i>	6	4,55
Iš viso			132	100

Išskirtų svarbiausių specialistų reabilitacinės veiklos sąvokų analizė ir specialistų požiūris į reabilitacijos esmę, išreikštas 132 teiginiais, leido apibendrinti tyrimo medžiagą ir suskirstyti ją į atskirus semantinius vienetus, atskleidžiančius skirtingus reabilitacijos proceso aspektus.

Kategorija ***Pedagoginė reabilitacija*** (santykinis paminėjimo dažnis – 31,06 proc.) užima pirmą vietą tarp visų krypčių ir apima tris komponentus: perauklėjimą (santykinis paminėjimo dažnis – 15,15 proc.), išsilavinimo įgijimą ir profesijos pasirinkimą (santykinis paminėjimo dažnis – 9,09 proc.), išsiauklėjusio žmogaus ugdymą (santykinis paminėjimo dažnis – 6,82 proc.). Pedagoginė reabilitacija suponuoja vaiko perauklėjimą, saviugdą formavimąsi, tam tikrą jo moralinių vertybių ir orientacijų sistemos suvokimo koregavimą.

Subkategorija *Vaiko perauklėjimas* (santykinis paminėjimo dažnis – 15,15 proc.). Perauklėjimas yra reabilitacijos pagrindas, susijęs su vaikų požiūriu ir vertybinių nuostatų pokyčiais. Specialistai mano, jog sėkmingam vaikų perauklėjimui svarbiausia yra vaikų gebėjimas analizuoti savo veiksmus ir (ar) klaidas, saviugda. Specialistai atkreipia dėmesį į holistinės vaiko asmenybės problemą įvairių jos sąsajų ir santykių su aplinka kontekste. Gebėjimą užmegzti ryšius ir bendrauti su išoriniu pasauliu jie laiko perauklėjimo pagrindu. Specialistų darbas šiuo atveju yra korekcinis ir atkuriantis. Pirmasis susijęs su neigiamų savybių korekcija, antrasis – su teigiamų savybių atkūrimu, o tai yra perauklėjimo turinio komponentas.

Subkategorija *Išsilavinimo įgijimas ir profesijos pasirinkimas* (santykinis paminėjimo dažnis – 9,09 proc.) atitinka esminius šių institucijų uždavinius, reglamentuojamus Uzbekistano Respublikos įstatymu „Dėl vaikų nepriežiūros ir nepilnamečių nusikalstamumo prevencijos“ (2010 m. rugsėjo 29 d. Nr. LRU-263), Uzbekistano Respublikos ministrų kabineto nutarimu „Dėl priemonių respublikinių švietimo ir mokymo įstaigų veiklai organizuoti“ (2019 m. spalio 17 d., Nr. 880).

Mokymas ir profesinis orientavimas yra esminiai reabilitacinio darbo su vaikais komponentai – jie yra ugdomojo ir prevencinio darbo su vaikais elementai. Svarbiausiu šio darbo aspektu specialistai laiko vaikų akademinį pasiekimų kėlimą. Specialistai socialiai priimtina vaikų elgesį („teisingą gyvenimą“) sieja su profesijos įgijimu, todėl profesionaliai struktūrizuotas profesinio orientavimo darbas su vaikais, atsižvelgiant į jų interesų sritį, lemia sėkmingą vaiko gyvenimo kelio trajektoriją.

Turinio analizė parodė, kad specialistai grindžia tolesnę profesinę vaikų adaptaciją įstaigoje su įgytomis profesijomis. Tačiau praktika rodo, kad ne visi vaikai, palikę įstaigą, gauna darbą pagal specialybę dėl pasikeitusių gyvenimo aplinkybių ar susidomėjimo kita profesija. Todėl kiekvienas vaikas, palikęs įstaigą, turėtų turėti galimybę kūrybiškai mokytis naujų profesijų ir veiklų bei tu-

rėti galimybę sukurti savo strategiją, kaip sėkmingai adaptuotis visuomenėje. Rekomendacijose šių įstaigų specialistams patariama prioritetą teikti reabilitacijos rūšiai, kurios esmė – vaikų gebėjimo pasirinkti profesiją ugdymas, jų pasirengimas įgyti šiuolaikines, paklausias darbo rinkoje profesijas ir savarankiškai planuoti savo profesinę karjerą palikus įstaigą. Šioje darbo srityje specialistai atlieka švietėjišką, prevencinę ir profesinio orientavimo funkcijas.

Subkategorija *Išsiauklėjusio žmogaus ugdymas* (santykinis paminėjimo dažnis – 6,82 proc). Tarp esminių pedagoginių visapusiškai išsilavinusio, gerai išauklėto žmogaus ugdymo komponentų specialistai išskiria vaikų, turinčių tokias moralines savybes kaip gerumas, sąžinė ir sąžiningumas, empatija ir jautrumas, išugdymą. Gerumas – tai jautrumas, gebėjimas užjausti, siekis daryti gera kitiems ir gerai elgtis su kitais. Sąžinė yra asmens moralinės atsakomybės rodiklis, pasireiškiantis veiksmais, poelgiais, elgesiu, mintimis, atsakomybe už savo veiksmus. Sąžinė yra sąžiningumo pagrindas, o sąžiningumas pasireiškia teisingumu, nuoširdumu ir yra pagrįstas socialinių normų laikymusi. Vidinis sąžinės ir sąžiningumo komponentas susijęs su įstatymų, normų ir taisyklių visuomenėje laikymusi. Jei empatija pasireiškia orientacija į kitų gerovę ir gebėjimu suprasti kitų problemas, tai jautrumas yra noras padėti žmonėms bet kokiomis aplinkybėmis. Natūralu, kad kaip pamatinės moralines savybes specialistai pažymi būtent šių kategorijų ugdymą ir formavimą. Taip yra todėl, kad šios savybės yra moralinių vertybių pagrindas ir veikia kaip vaikų socialinio elgesio reguliatoriai, kuriais jie vadovaujasi gyvenime, o moralinių vertybių įsisavinimo ir supratimo lygis lemia, kaip vaikas gyvens ateityje. Moralės normų ir taisyklių išmanymas padeda vaikui priimti teisingą sprendimą, nes moralinė pozicija atsiskleidžia ir formuojasi per veiksmus. Šio aspekto svarba yra labai didelė siekiant suprasti vaikų būsimų veiksmų ir elgesio orientaciją. Specialistai šiame procese atlieka švietėjišką, prevencinę ir prognostinę funkcijas.

Kategorija ***Psichologinė reabilitacija*** (santykinis paminėjimo dažnis – 30,3 proc.) vaidina svarbų vaidmenį vaikų reabilitacijos procese. Psichologinė reabilitacija sukuria psichologinius mechanizmus, skatinančius tolesnį vaiko vidinį augimą, raidą ir vaiko, kaip individo, psichologinės būklės atkūrimą. Psichologinė reabilitacija orientuota į vaiko vidinį pasaulį, jo psichologinio potencialo realizavimą.

Subkategorija *Vaiko, kaip asmenybės, ugdymas* (santykinis paminėjimo dažnis – 9,09 proc.) yra sudėtingas procesas, kurio laukiamas rezultatas – objekto transformavimas į socialinių santykių subjektą. Socialinių santykių objektas ir subjektas yra du socialiniai reiškiniai, susitelkę vienoje asmenybėje. Specialistai vaiko, kaip asmenybės, ugdymą traktuoja kaip pedagoginės pagalbos jam tampant subjektu, ugdant jo savęs pažinimą, atrandant savo bruožus ir vidinį pasaulį procesą. Tokio tipo reabilitacijos metu specialistai savo uždavinį mato

kaip pagalbą vaikui ne tik pažįstant ir kuriant save, bet ir atrandant kitų požiūrį į save (refleksija). Tai skatina vaiką bandyti realizuoti save ir apibrėžti savo ateitį, nustatant realius ilgalaikius (artimesnius ir tolimesnius) tikslus. Savęs, kaip asmenybės, suvokimas yra vaiko savimonės varomasis motyvas. Svarbus savimonės komponentas yra savivertė, reiškianti pasitenkinimą savimi, savęs priėmimą, savigarbą, teigiamą požiūrį į save, nuoseklią „aš“ sampratą, o tai prisideda prie aukštesnės savivertės ugdymo.

Subkategorija *Adekvачios savivertės ugdymas* (santykinis paminėjimo dažnis – 9,09 proc.). Be savivertės neįmanoma apibrėžti savo vaidmens ir įsitvirtinti tiek asmeniniame gyvenime, tiek socialinėje aplinkoje. Savivertė grindžiama moralinėmis vertybėmis. Adekvati savivertė ugdo vaiko pasitikėjimą savimi ir gebėjimą keistis, o tai teigiamai veikia emocinę savijautą ir socialinę elgesį, didina vaiko socialinį aktyvumą. Gebėjimas pripažinti savo klaidas ir prisiimti atsakomybę, anot specialistų, yra svarbi ypatybė, nes grindžiama gebėjimu kritiškai vertinti save, permąstyti savo klaidas ir analizuoti savo veiksmus.

Subkategorija *Socialinių įgūdžių formavimas* (santykinis paminėjimo dažnis – 6,06 proc.). Socialiniai įgūdžiai – tai bendravimo įgūdžiai, socialinių kontaktų užmezgimas, gebėjimas keisti savo gyvenimą ir aplinką. Socialiniai įgūdžiai (kompetencijos) formuojasi per paties vaiko veiklą jam sąveikaujant su socialine aplinka. Specialistai ypatingą dėmesį skiria socialinių įgūdžių ugdymui, nes tie įgūdžiai padeda vaikams gyventi kartu su kitais ir sėkmingai kurti ryšius su socialine aplinka: šeima, bendraamžiais, mokytojais. Specialistai jaunų žmonių atsparumo įvairioms socialinėms įtakoms ugdymą vertina kaip gebėjimą valdyti savo elgesį įvairiose situacijose ir konstruktyviai spręsti problemas.

Socialiniai įgūdžiai grindžiami vidine vaiko patirtimi ir leidžia jam kontroliuoti savo gyvenimą, orientuoja jį savarankiškai planuoti gyvenimą. Socialinės žinios ir kompetencijos atskleidžia gebėjimą veikti pagal naują socialinį statusą palikus įstaigą, orientuoja vaiką į būtinybę imtis tam tikrų veiksmų. Vaikų socialinis funkcionavimas palikus įstaigą reiškia daugelio socialiai svarbių įgūdžių ir kompetencijų įgijimą: gebėjimo savarankiškai spręsti užimtumo, socialines ir šeimos problemas (būsto, turto, namų ūkio, šeimos biudžeto ir kt.), psichologines problemas, pilietinių teisių ir lengvatų išmanymo ir mokėjimo jomis naudotis.

Subkategorija *Pozityvios motyvacinės orientacijos formavimas* (santykinis paminėjimo dažnis – 6,06 proc.). Motyvacija yra esminis elementas keičiant vaiko elgesį, pradinis jo saviugdos komponentas. Tai pasireiškia sąmoningu vidiniu polėkiu, noru būti aktyviam ir dirbti su savimi. Vaiką specialistai mato kaip žmogų, siekiantį tobulėjimo, įgyjantį ir įsisavinantį žinias, todėl savo atsakymuose jie daugiausia dėmesio skiria vaikų motyvacijai mokytis. Specialistai šia-me procese atlieka sociopsichologinę, organizacinę ir komunikacinę funkcijas.

Trečia dažniausiai minima kategorija (santykinis paminėjimo dažnis – 17,42 proc.) yra **Socialinė rehabilitacija**. Specialistai svarbiausiu socialinės rehabilitacijos uždaviniu laiko vaikų socializacijos proceso valdymą, skatinantį jų integraciją į socialinių santykių sistemą, prisitaikymą prie socialinės aplinkos ir socializaciją, o tai galiausiai leidžia atkurti socialinį statusą visuomenėje.

Subkategorija *Socializacija ir adaptacija* (santykinis paminėjimo dažnis – 12,12 proc.). Kas aštuntas specialistas pažymi, jog tam, kad vaikas pasirodų naujam gyvenimui visuomenėje ir rastų vietą joje, jis turėtų suvokti savo klaidas ir priimti socialines normas bei taisykles.

Subkategorija *Socialinio statuso atkūrimas* (santykinis paminėjimo dažnis – 5,3 proc.). Specialistai savo veiklą vertina kaip pagalbą vaikams susigrąžinant gerą vardą, reputaciją, padėti ir socialinį statusą visuomenėje. Dėl to vaikas turėtų siekti teigiamo gyvenimo būdo, kuris jam leistų veikti visuomenėje kaip visaverčiam asmeniui su atkurtu socialiniu statusu ir reputacija. Specialistai šiame procese atlieka atkuriančiąją, socializuojančiąją ir adaptacinę funkcijas.

Kategorija **Medicininė rehabilitacija** (santykinis paminėjimo dažnis – 9,85 proc.) vertinama kaip būtina vaikų rehabilitacijos sudedamoji dalis ir užima ketvirtą vietą. Specialistai medicininę rehabilitaciją vertina kaip turinčią gydymą ir sveikatą stiprinančią galią ir siūlo skatinti vaikus ugdyti sveikos gyvenimos vertybes, perteikiant jiems higienos ir sanitarijos įgūdžius.

Sveikata turi ne tik medicininį, bet ir socialinį, aplinkos bei pedagoginį komponentą ir yra vertinama kaip svarbi sąlyga žmogaus organizmui prisitaikant prie kintančios aplinkos – gamtinės ir socialinės. Medicininė rehabilitacija turėtų būti vertinama kaip vaiko organizmo adaptacinių gebėjimų ir psichinės sveikatos stiprinimo procesas. Svarbų vaidmenį išsaugant ir stiprinant sveikatą atlieka sąmoningas vaiko požiūris į savo sveikatą ir gebėjimas atsisipirti žalingiems įpročiams, ką ir akcentuoja specialistai.

Kategorija **Šeimos adaptacija** (santykinis paminėjimo dažnis – 6,82 proc.). Darbas su šeima yra labai svarbi veikla, nes tėvų neįsitraukimas į šį procesą mažina rehabilitacinio darbo su vaikais efektyvumą ir vėlesnės jų readaptacijos visuomenėje galimybę. Specialistų darbas turėtų būti orientuotas į vaiko ir tėvų santykių problemų sprendimą, pagalbą šeimai saugiai priimant vaiką jam palikus įstaigą. Tyrimas atskleidžia tam tikrą prieštaravimą tarp teorinių sampratų apie darbo su šeimomis svarbą ir daugumos specialistų, neidentifikuojančių adaptacijos šeimoje kaip neatskiriamos bendros rehabilitacijos sistemos dalies, nuomonės. Tik nedaugelis specialistų nurodo šeimos rehabilitaciją. Identifikuojant darbą su šeima kaip pagrindinę specialistų veiklos kryptį pažymėtina, kad rehabilitacija, taigi ir vėlesnė vaikų socializacija ir integracija į visuomenę grįžus iš specializuotų ugdymo įstaigų, bus efektyvi, jei vaikai sėkmingai adaptuosis šeimoje. Šią hipotezę patvirtina tiek atlikta mokslininkų teorinė analizė, tiek ir

darbo su šių institucijų absolventais praktika. Labai svarbios yra šių specialistų atliekamos organizacinė, komunikacinė, tarpininkavimo, prevencinė ir profilaktinė funkcijos.

Kategorija **Teisinė rehabilitacija** yra šeštoje vietoje pagal prioritetą (santykinis paminėjimo dažnis – 4,55 proc.). Vaikų teisinių žinių, vertybių ir socialinių normų ugdymas leis jiems užsiimti pilietine ir teisine veikla, būti visaverčiais visuomenės nariais. Dėl šios priežasties specialistai mano, kad pagrindinis teisinės rehabilitacijos tikslas yra plėtoti teisines žinias ir ugdyti pagarbų požiūrį į įstatymą. Žinių apie įstatymus įgijimas, gebėjimas jomis naudotis, pagarba įstatymams stiprina visuomenėje priimtų taisyklių laikymąsi. Specialistai atkreipia dėmesį į pagarbos vaiko teisėms ir interesams klausimus, nes vaiko teisių užtikrinimas yra kiekvieno vaiko teisės į orią visapusišką raidą garantas. Įgyvendinant vaiko teises ir interesus siekiama visapusiškos jo raidos, o vėliau ir įstatymams paklusnaus elgesio. Šiame procese specialistai atlieka prevencinę ir protekcinę funkcijas.

Turinio analizė parodė, kad specialistai yra visapusiško tarpdisciplininio požiūrio šalininkai ir į savo veiklą įtraukia įvairias tarpdalykinėmis žiniomis grįstos rehabilitacijos rūšis. Tyrimas atskleidė vyraujančią specialistų polinkį į pedagoginę ir psichologinę rehabilitacijas. Beveik kas trečias apklaustasis pažymėjo, kad tokiam rehabilitacijos tipui jų įstaigoje teikiamas didesnis prioritetas. Tai rodo, kad pedagogai, psichologai ir auklėtojai labiau nei kiti specialistai dalyvauja rehabilitaciniame darbe su vaikais. Specialistų teigimu, ne mažiau svarbi vaikų socializacija ir adaptacija, – apie tai užsimena beveik kas penktas specialistas. Ši rehabilitacijos rūšis yra baigiamasis etapas, apibūdinantis teigiamų rezultatų, pasiektų atliekant reabilitacinį darbą su vaikais jų buvimo specializuotoje įstaigoje metu, skaičių ir yra specialistų darbo, ruošiant vaikus savarankiškam gyvenimui grįžus iš įstaigos, efektyvumo rodiklis. Todėl logiška, kad sėkmingas vaiko, kaip įstatymų besilaikančio piliečio, grįžimas į visuomenę buvo įvardytas kaip vienas iš strateginių rehabilitacijos darbo tikslų ir neatsiejama jo sudedamoji dalis. Beveik kas septintas specialistas kelia sau uždavinius užtikrinti kryptingą įtaką vaiko elgesiui, pagrįstą vaiko perauklėjimu, neigiamų savybių koregavimu ir teigiamų ugdymu, panaudojant paties vaiko, kaip aktyvaus rehabilitacijos proceso subjekto, potencialą: saviugdą ir savo poelgių analizę. Kas aštuntas specialistas mano, kad pagrindinis vaikų rehabilitacijos uždavinys yra visuomenės normų ir taisyklių įsisavinimas. Tyrimo metu gauta tiek pat specialistų teiginių apie būtinybę teikti pagalbą vaikams įgyjant išsilavinimą, pagalbą renkantis profesiją, paramą vaiko asmeniniam tobulėjimui, savęs pažinimui, ugdant adekvatų įsivertinimą, formuojant sveikos gyvensenos įgūdžius. Šiuos reabilitacinio darbo aspektus paminėjo dešimtadalis specialistų. Tik nedidelė dalis teiginių yra susiję su vaiko šeima, jo santykiais su tėvais ir tuo, kad tolesnė vaiko adaptacija tiek šeimoje, tiek visuomenėje priklauso nuo to, kaip tėvai

sutinka vaiką. Tokios sritys kaip moralinių savybių ir motyvacijos ugdymas, savęs tobulinimas, gebėjimas valdyti savo elgesį ir kurti santykius su aplinkiniais, nekonfliktiškas elgesys buvo minimos beveik kas penkioliktame specialistų teiginyje. Atlikta analizė parodė, kad teisinė rehabilitacija nevaicina reikšmingo vaidmens ir dar netapo pagrindine rehabilitacijos rūšimi įstaigose. Turinio analizė leido nustatyti keturiolika specialistų atliekamų funkcijų: auklėjamoji, korekcinė, atkuriančioji, edukacinė, prevencinė, profesinio orientavimo, prognostinė, sociopsichologinė, organizacinė-komunikacinė, socializacijos, adaptacinė, terapinė, tarpininkavimo, protekcinė.

Specialistų praktikų atsakymai atitinka pedagogų, psichologų, gydytojų, teisininkų mokslinių tyrimų rehabilitacijos klausimais kontekstą ir straipsnyje pateiktus mokslinės literatūros duomenis.

Ilgametė mokslinio darbo šiose institucijose patirtis, mokslinės literatūros analizė ir specialistų nuomonės apie rehabilitaciją leidžia suformuluoti apibendrintą reiškinių apibrėžimą: *rehabilitacija – tai visapusiška pagalba vaikui, siekiant atkurti jo psichinę ir psichologinę būseną, sveikos gyvensenos įgūdžius, įstatymus gerbiančią elgesį ir sėkmingai grąžinti jį į visavertį socialinį gyvenimą užmezgant ryšius šeimoje, mokykloje, visuomenėje ir taip įtraukiant į visuomenę.*

Apibendrinant reikėtų atkreipti dėmesį į šiuos dalykus:

1. Rizikos grupės vaikai charakterizuojami kaip sudėtingos subjekto, kuriam būdingas įvairių formų socialinis neprisitaikymas, deviantinis elgesys, pasireiškiantis vaikų ekologinės gyvenimo veiklos sutrikimu, veikiant įvairiems makro-, mezo- ir mikrosistemų veiksniams, dėl kurių pažeidžiama vaiko adaptacija su aplinka.
2. Rizikos grupės vaikams būtinos auklėjamosios, prevencinės ir reabilitacinės priemonės, taikomos specializuotose ugdymo įstaigose. Rehabilitacija reiškia platų teminių veiklų spektrą ir apima visapusišką socialinio, teisinio, medicininio, psichologinio, pedagoginio pobūdžio pagalbą bei paramą, leidžiančią pažvelgti į socialinės rizikos reiškinį ir vaikų netinkamo prisitaikymo problemas remiantis filosofijos, sociologijos, psichologijos, pedagogikos, teisės, medicinos ir kitų mokslų nuostatomis. Vienas iš svarbiausių reabilitacinio darbo su vaikais elementų yra darbas su šeima.
3. Teorinių požiūrių į rizikos grupių vaikų rehabilitaciją analizė atskleidė, kad šis reiškinys yra daugialypis, o tai rodo, kad paramos ir pagalbos procese turėtų būti remiamasi šiais esminiais požiūriais: tarpdisciplininis, sisteminiu, ekologiniu, subjekto–subjekto, grindžiamu veikla, humanistiniu. Labai svarbu mokyti vaikus produktyvių socialinės sąveikos praktikų. Šių požiūrių taikymas padidina rehabilitacijos proceso efektyvumą.

4. Įvairių reabilitacinio darbo kontekstų analizė specialistų veikloje leido apibendrinti jų nuomones ir išskirti 132 teiginius, apibūdinančius reabilitaciją. Buvo nustatytos šešios kategorijos, devynios subkategorijos, devyniolika svarbiausių vaiko savybių, būtinų jo sėkmingai reabilitacijai, išskirta keturiolika specialistų atliekamų funkcijų, pateiktas autorės sudarytas *reabilitacijos* apibrėžimas.

Literatūra

- Abashina, A. D., ir Raschetina, S. A. (2017). Sovremennye problemy sem'i i detstva: puti ih reshenija [Current problems of families and childhood: the ways of their solutions]. *Social'naja pedagogika [Social pedagogy]*, 3, 50 (rusų k.).
- Abdullina, L. B., ir Abdullin, R. R. (2017). Osobennosti razvitiya motivacionnoj sfery podrostkov gruppy riska [Features of the development of motivational skills in adolescents at risk]. *Mir nauki, kul'tury, obrazovanija [World of science, culture, education]*, 6, 195 (rusų k.).
- Akazhanova, A. T. (2011). *Psichologija deviantnogo povedenija nesovershennoletnih: teorija i praktika. [Psychology of deviant behavior of minors: theory and practice]*. Monograph. Almaaty: Izdatel'stvo "Cennye bumagi" [Securities Publishing House] (rusų k.).
- Akazhanova, A. T., ir Elshibaeva, K. G. (2009). *Psichologicheskaja sluzhba v zakrytyh uchrezhdenijah: Uchebnoe posobie [Psychological Service in Closed Institutions: Textbook]*. Almaty: Nur-Print (rusų k.).
- Aleksandrova, E. A. (2007). *Vidy pedagogicheskaj podderzhki i soprovozhdeniya individual'nogo obrazovaniya [Types of pedagogical support and accompaniment of individual education]*. Retrieved from: http://isiksp.ru/library/aleksandrova_ea/aleks-000001.html (rusų k.).
- Ambalova, S. A. (2019). Psichologicheskie prichiny otklonjajushhegosja povedenija podrostkov: profilaktika i korrekcija [Psychological causes of deviant adolescent behavior: prevention and correction]. *Azimuth nauchnyh issledovanij: pedagogika i psichologija [Azimuth of scientific research: pedagogy and psychology]*, 8 (3), 318 (rusų k.).
- Amonashvili, Sh.A. (2015). *Osnovy gumannoj pedagogiki [Fundamentals of humane pedagogy]*. Book 5. Exbntkm. M.: Amrita-Rus.
- Aptikieva, L. (2019). Razlichija podrostkov «gruppy riska» i tipichnyh podrostkov: psichologo-pedagogicheskij aspekt. [Differences between adolescents "at risk" and typical adolescents: the psychological and pedagogical aspect]. *Vestnik of the Orenburg State University*, 3(221), 8 (rusų k.).

- Arzikulov, A.Sh., ir Makhsumov, M. (2016). Analiz semejnoy situacii i ochenka psihoemocional'noj sfery mladshih shkol'nikov s dezadaptaciej [Analysis of the family situation and assessment of the psycho-emotional sphere of younger schoolchildren with maladjustment]. *Young Scientist*, 4(108), 248-250. (rusų k.). Retrieved from: <https://moluch.ru/archive/108/26179/>
- Asadov Y., ir Valiev R. (2009). Organizaciya effektiavnoj social'no-psihologicheskoj sluzhby po profilaktike deviantnogo povedeniya sredi detej grupp social'nogo i pravovogo riska v sisteme obrazovatel'nyh uchrezhdenij: social'naya, psihologo-pedagogicheskaya pomoshch' [Organization of an effective socio-psychological service for the prevention of deviant behavior among children of social and legal risk groups in the system of educational institutions: social, psychological and pedagogical assistance]. In: *Materials of the International Forum "From childhood to adulthood: social protection, social work, social integration"*, 26-27 November 2009 (pp.250-254). (rusų k.).
- Ashford J. B., LeCroy C. W., ir Lortie, K. L. (2000). *Human Behavior in the Social Environment: A Multidimensional Perspective* (with InfoTrac) (2nd Edition).
- Ashford, J. B., LeCroy, C. W., ir Williams, L. R. (2016). *Human behavior in the social environment: A multidimensional perspective* (Sixth edition).
- Atabaev, F. (1993). *Organizacionno-pedagogicheskie osnovy raboty priemnika-raspredelatelya dlya profilaktiki pravonarushenij nesovershennoletnih* [Organizational and pedagogical bases of the work of the reception centre for the prevention of juvenile delinquency]. PhD Thesis, Tashkent. (rusų k.).
- Barnes, S. (2002). The contemporary relevance of George Herbert Mead's social psychology and pedagogy. *Philosophical Studies in Education*, 33, 55-63.
- Barysheva, A. N. (2013). Reabilitacija detej v trudnoj zhiznennoj situacii [Rehabilitation of children in difficult life situations]. *Social'naja pedagogika [Social Pedagogy]*, 5, 62 (rusų k.).
- Bertalanffy, L. von, (1969). *General systems theory. Foundations, development, applications*, 2 ed., N. Y.
- Borisova, T. S., ir Plotkin, M. M. (2018). Semejnoe i social'noe vospitanie: sovremennyj molodezhnyj kontekst [Family and social education: present-day youth context]. *Pedagogika [Pedagogy]*, 7, 78 (rusų k.).
- Borokhov. B., ir Borokhov. A. (2020). Aktivnost', agressivnost' i zhestokost' v zerkale samoanaliza roditel'skogo povedeniya [Activity, aggression and abuse in the mirror of self-reflection on parenting behaviour]. In V. L. Sitnikov (Ed.), *Sbornik materialov konferencii "Sem'ya i deti v sovremennom mire" [Conference paper "Family and children in the modern world"]*, VI. SPb.: Izd-vo RGPU im. A. I. Gercena [Publishing House of Russian State Pedagogical University named after A. I. Gercen] (rusų k.).

- Bronfenbrenner, U. (1986). Ecology of the family as a context for human development: Research perspectives. *Developmental psychology*, 22, 6.
- Brouwer, W., Kroeze, W., Crutzen, R., et al. (2011). Which intervention characteristics are related to more exposure to internet-delivered healthy lifestyle promotion interventions? A systematic review. *J. Med. Internet. Res*, 6, 32.
- Casper, D. M., Card, N. A., ir Barlow, C. (2020). Relational aggression and victimization during adolescence: A meta-analytic review of unique associations with popularity, peer acceptance, rejection, and friendship characteristics. *Journal of Adolescence*, 80, 41–52. doi:10.1016/j.adolescence.2019.12.012
- Cooley, C. (1994a). Pervichnye gruppi [Primary groups] / *Amerikanskaya sociologicheskaya mysl' [American Sociological Thought]*. M.: Moscow State University Publishing House. (rusų k.).
- Cooley, C. (1994b). Social'naya samost' [Social self], *Amerikanskaya sociologicheskaya mysl' [American Sociological Thought]*. M.: Moscow State University Publishing House. (rusų k.).
- Chernosvitov, E. V. (2002). *Penitenciarnaya medicina: Uchebnoe posobie dlya stud. vyssh.ucheb.zavedenij [Penitentiary Medicine: Textbook for students of Higher Education Institutions]*. Moscow: Svetoton.
- Dementieva, N. F. (1997). *Mediko-social'naja i psihologo-pedagogicheskaja rabota s social'no-dezadaptirovannymi det'mi i podrostkami. Pervye itogi. Iz opyta raboty specializirovannyh uchrezhdenij po social'noj rehabilitacii dezadaptirovannyh detej i podrostkov [Medical-social and psychological-pedagogical work with socially maladaptive children and adolescents. The first results. From the experience of specialized institutions for the social rehabilitation of maladaptive children and adolescents]*. Moskva: Izdatel'stvo "NII Sem'i" [Publishing House "Research Institute of the Family"] (rusų k.).
- Diener, E., Oishi, S., ir Tay, L. (2018). Advances in subjective well-being research. *Nature Human Behaviour*, 2, 253-260.
- Druzhinin, V. N. (2007). *Psihologija sem'i (3-e izdanie) [Family Psychology (3rd edition)]*. Sankt-Peterburg: "Piter" Publishing house (rusų k.).
- Durkheim, E. (1991). *The rules of sociological methods* [translation by A. B. Gofman]. M.: Nauka [Science] Publishing house (rusų k.).
- Emmons, R. A. (1986). Personal strivings: An approach to personality and subjective well-being. *Journal of Personality and Social psychology*, 51(5), 1058.
- Endler, N. S. (1981). The case for person-situation interactions. In *The Psychology of Social Situations* (pp. 235-248). Pergamon.
- Evans, G. W. (2004). The environment of childhood poverty. *American Psychologist*, 59(2), P.77-92.

- Fearon, R. P., Bakermans-Kranenburg, M. J., van IJzendoorn, M. H., Lapsley, A.-M., ir Roisman, G. I. (2010). The Significance of Insecure Attachment and Disorganization in the Development of Children's Externalizing Behavior: A Meta-Analytic Study. *Child Development*, 81(2), 435-456. doi:10.1111/j.1467-8624.2009.01405.x
- Galaguzova, M. A., Galaguzova, Y. N., ir Dorohova, T. S. (2015). *Social'no-pedagogicheskoe soprovozhdenie detej gruppy riska: regional'nyj aspekt [Socio-pedagogical support for children at risk: a regional perspective]*. M.: OOO "Azbur" Publishing house. (rusų k.).
- Galaguzova, M. A., Shtinova, G. N., ir Galaguzova, Y. N. (2008). *Social'naja pedagogika [Social Pedagogy]*. Moskva: Izdatel'stvo "Gumanitarnyj izdatel'skij centr VLADOS" ["Humanitarian Publishing Center VLADOS"]. (rusų k.).
- Ganieva, M. H., Latipova, N. M., ir Alekseeva, V. S. (2017). *Social'noe obespechenie i zashhita detej i molodezhi. Uchebnoe posobie [Social security and protection of children and young people. Textbook]*. Tashkent, 402 (rusų k.).
- Germain, C. B. (1991). *Human Behavior in the Social Environment: An Ecological View*. New York: Columbia University Press.
- Gogoleva, A. V. (2004). *Problemy profilaktiki i social'no-pedagogicheskoy reabilitacii beznadzornosti, besprizornosti, brodyazhnichestva [Problems of prevention and socio-educational rehabilitation of neglect, homelessness and vagrancy]*. PhD thesis, Ulyanovsk. (rusų k.).
- Gogoleva, A. V. (2011). *Besprizornost'. social'no-psihologicheskie i pedagogicheskie aspekty [Homelessness. Socio-psychological and Pedagogical Aspects]*. Moscow Psychological-Social Institute, 2011 (rusų k.).
- Goldstein, S., ir Brooks, R. B. (2005). *Resilience in children*. New York: Springer.
- Gooding, H. C., Milliren, C. E., Austin, S. B., Sheridan, M. A., ir McLaughlin, K. A. (2016). Child abuse, resting blood pressure, and blood pressure reactivity to psychological stress. *Journal of Pediatric Psychology*, 41, 5-12.
- Hamama, L., ir Arazi, Y. (2012). Aggressive behaviour in at-risk children: contribution of subjective well-being and family cohesion. *Child ir Family Social Work*, 17(3), 284-295.
- Hjelle, L., ir Ziegler, D. (2014). *Personality theories*, 3rd edition. SPb.: "Piter" Publishing House, Seriya "Mastera Psikhologii" ["Masters of psychology" series]. (rusų k.).
- Hoffman, M. L. (2007). *Socioemotional development in toddlers: transient processes and transformations*. New York: Guilford Press.
- Horoshilova, L. S., ir Morozova, N. I. (2014). Reabilitacija detej s deviantnym po-

- vedenim [Rehabilitation of children with deviant behavior]. *Vestnik KemGU*, 2(1), 71-72 (rusų k.).
- Hudoyarova, G. B. (2009). *Social'no-pedagogicheskie osnovy antinarkoticheskogo vospitaniya starshih podrostkov: Avtoref. dis. Kand. Ped. nauk. [Socio-pedagogical bases of anti-drug education of older adolescents: Abstract of dissertation PhD in Psychological Sciences]*. Tashkent (rusų k.).
- Ilyin, G. (2006). Problemy pedagogiki sotrudnichestva [Problems of cooperation pedagogy]. *Upravlenie DOU [Management of pre-school educational institutions]*, 3. 38-42 (rusų k.).
- Isakova, T. I. (2017). *Vospitanie pravovoj kul'tury podrostkov v social'no-kul'turnoj srede special'nogo uchebno-vospitatel'nogo uchrezhdenija zakrytogo tipa. [The education of the legal culture of adolescents in the socio-cultural environment of a special closed-type educational institution]*. PhD Thesis, Cheljabinsk. (rusų k.).
- Israilova, N. A. (2014). Deti grupp social'nogo i pravovogo riska: obzor nauchnyh issledovanij i programmy primirenija [Children of social and legal risk groups: a review of research and a reconciliation program]. *Uzbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademijasining ahborotnomasi [Bulletin of the Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan]*, 3, 58. (rusų k.).
- Ivannikova, E. D. (2009). *Socializacija podrostkov "gruppy riska" v sociokul'turnyh uslovijah sovremennoj Rossii (na materialah Stavropol'skogo kraja): Abstract of dissertation Ph.D. in Sociological Science [The socialization of adolescents of "risk groups" in the socio-cultural conditions of modern Russia (based on materials from the Stavropol Territory)]*. Stavropol. (rusų k.).
- Ivashchenko, G. (1997). *Problema vzaimodejstviya specialistov raznogo profilya v specializirovannom uchrezhdenii dlya detej i podrostkov, nuzhdayushchih-sya v social'noj rabilitacii – Pervye itogi. Iz opyta raboty specializirovannyh uchrezhdenij po social'noj reabilitacii dezadaptirovannyh detej i podrostkov [The Problem of Interaction between Specialists of Various Sections in a Specialised Institution for Children and Adolescents in Need of Social Rehabilitation - First Results. From the experience of the work of specialised institutions for the social rehabilitation of children and adolescents in need of social rehabilitation.]* Moscow: Research Institute for Family Studies. (rusų k.).
- Jaffe, P. G., Campbell, M., Olszowy, L., ir Hamilton, L. H. A. (2014). Paternal filicide in the context of domestic violence: Challenges in risk assessment and risk management for community and justice professionals. *Child Abuse Review*, 23(2), 142-153.

- Kaminski, J. W., ir Claussen, A. H. (2017). Evidence Base Update for Psychosocial Treatments for Disruptive Behaviors in Children. *Journal of Clinical Child ir Adolescent Psychology*, 46(4), 477-499. doi:10.1080/15374416.2017.1310044
- Karabanova, O. A. (2014). Disgarmonichnost' detsko-roditel'skih otnoshenij kak faktor riska deviantnogo povedenija lichnosti [Disharmony of parent-child relations as a risk factor of deviant individual behavior]. *Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii [Bulletin of the Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of Russia]*, 12, 296. (rusų k.).
- Keeshin, B. R., Cronholm, P. F., ir Strawn, J. R. (2011). Physiologic Changes Associated with Violence and Abuse Exposure. *Trauma, Violence, ir Abuse*, 13 (1), 41-56. doi:10.1177/1524838011426152
- Kodzhaspirova, G. M., ir Kodzhaspirov, A. Y. (2005). *Slovar' po pedagogike [Dictionary of Pedagogy]*. Moskva: Izdatel'stvo "Izdatel'skij centr "MarT". (rusų k.).
- Kuleshova, Y. A., ir Pogrebnaja, O. S. (2019). Sravnitel'nyj analiz vremennoj perspektivy u podrostkov s deviantnym povedeniem i normal'no razvivajushchih sverstnikov [A comparative analysis of the temporal perspective in adolescents with deviant behavior and normally developing peers]. *Vestnik nauki i obrazovanija [Bulletin of Science and Education]*, 24 (78), 98 (rusų k.).
- Kumarina, G. F. (2013). Zdorov'e scholnikov kategoriya pedagogicheskaya [Schoolchildren's health - a pedagogical category]. *Narodnoe Obrazovanie [Popular Education]*, 4, 208-210 (rusų k.).
- Kumarina, G.F. (2014). Diagnosticheskaya i korrektsionno-razvivayushchaya deyatel'nost' pedagoga [Diagnostic and correctional-developing activities of the teacher]. *Zhurnal Sotsial'naya pedagogika [Journal Social Pedagogy]*, 4, 13-24 (rusų k.).
- Labella, M. H., Narayan, A. J., McCormick, C. M., Desjardins, C. D., ir Masten, A. S. (2019). Risk and adversity, parenting quality, and children's social-emotional adjustment in families experiencing homelessness. *Child development*, 90 (1), 227-244.
- Larzelere, R. E., Cox, R. B., ir Smith, G. L. (2010). Do nonphysical punishments reduce antisocial behavior more than spanking? A comparison using the strongest previous causal evidence against spanking. *BMC pediatrics*, 10 (1), 10.
- Latipova, N. M. (2019). Vzaimootnoshenija v sem'e kak faktor blagopoluchija ejo chlenov [Relations in the family as a factor in the well-being of its members.]. *Obshchestvo, gender i sem'ja v Central'noj Azii [Society, Gender, and Family in Central Asia]*, 1, 104 (rusų k.).

- Lavrentieva, G. F. (1999). Usloviya social'no-pedagogicheskoy reabilitacii dezadaptirovannyh podrostkov v otkrytoj (smennoj) obshcheobrazovatel'noj shkole. [Conditions of socio-pedagogical rehabilitation of maladapted adolescents in an open (shift) comprehensive school. PhD Thesis, Moscow. (rusų k.).
- Legkauskas, V., Magelinskaitė-Legkauskienė, S., ir Kepalaitė, A. (2017). The role of student-teacher relationship in the link between social competence and involvement in bullying in the 1st grade. *Social welfare*, 7 (1), 8.
- Leontiev, A. N. (2004). *Deyatel'nost'. Soznanie. Lichnost'* [Activity. Consciousness. Personality]. Moscow: Smysl, 2004. 431 p. (rusų k.).
- Levin, K. (2000). *Teoriya polya v social'nyh naukah* [Field theory in social sciences]. Spb. "Sensor" Publishing house. (rusų k.).
- Lichko, A. E. (2009). *Psihopatii i akcentuacii haraktera u podrostkov* [Psychopathies and Character Accentuations in Adolescents]. Published by: Speech. (rusų k.).
- Litvishkov, V. M. (2004). *Formirovanie vospityvayushchego kollektiva nesovershennoletnih osuzhdennyh* [Formation of a nurturing collective of juvenile convicts]. Monography. Moscow: Moscow Psychological-Social Institute. (rusų k.).
- Makariev, I. S. (2010). *Social'no-pedagogicheskaja reabilitacija podrostkov s lichnostnymi deformacijami v uslovijah uchrezhdenij nachal'nogo professional'nogo obrazovaniya: Dis. kand. ped. nauk* [Socio-pedagogical rehabilitation of adolescents with personality deformities in primary vocational education institutions. Abstract of dissertation PhD in Pedagogical Science]. Sankt-Peterburg (rusų k.).
- Manzon, M., Miller, R., Hong, H., ir Khong, L. (2015). *Parent engagement in education*.
- Mardahaev, L. V. (2002). *Slovar' po social'noj pedagogike* [Dictionary of social pedagogy]. Uchebnoe posobie dlja studentov vysshih uchebnyh zavedenij [Textbook for students of higher education institutions]. Moskva: Izdatel'skij centr "Akademija". (rusų k.).
- Maslova, M. E. (2001). Social'no-pedagogicheskaya adaptaciya detej grupy riska [Socio-pedagogical adaptation of children of risk group] *Abstract of dissertation PhD in Pedagogical Science*. Stavropol. (rusų k.).
- Maslow, A. (1999). *Motivation and personality*. SPb. "Evraziya" Publishing House. (rusų k.).
- Mavrina, E. A. (2009). Social'no-pedagogicheskaya reabilitaciya nesovershennoletnih v specializirovannyh uchrezhdeniyah:(na primere Respubliki Tatarskaja Respublika).

- tan) [Social and Pedagogical Rehabilitation of Minors in Specialised Institutions: (On the Example of the Republic of Tatarstan)]. *Abstract of dissertation PhD in Pedagogical Science*. Kazan. (rusų k.).
- McLanahan, S., Tach, L., ir Schneider, D. (2013). The Causal Effects of Father Absence. *Annual Review of Sociology*, 39(1), 399-427. doi:10.1146/annurev-soc-071312-145704
- McNeil, F. (2012). Four forms of 'offender' rehabilitation: towards an interdisciplinary perspective. *Legal and Criminological Psychology*, 17, 18-36.
- McWhirter, J., McWhirter, B., McWhirter, E., ir McWhirter, R. (2012). *At risk youth*. Cengage Learning.
- Mead, G. (1994). Az I Ya [The I and the Me] *Amerikanskaya sociologicheskaya mysl' [American Sociological Thought]* M.: Moscow State University Publishing House. (rusų k.).
- Merton, R. (2006). *Social Theory and Social Structure* M.: ACT "KEEPER" Publishing House. (rusų k.).
- Miller, A. (2015). *Spanking is counterproductive and dangerous* Retrieved from: <http://www.alice-miller.com/en/spanking-is-counterproductive-and-dangerous/>. (rusų k.).
- Mirsagitova, M. N. (2013). Ispol'zovanie social'no-reabilitacionnyh tehnologij v rabote s nesovershennoletnimi, vstupivshimi v konflikt s zakonom [The use of social rehabilitation technologies in working with minors who have come into conflict with the law]. *Otechestvennyj zhurnal Social'noj raboty [National journal of Social Work]*, 3, 165 (rusų k.).
- Morris, A. S., Robinson, L. R., Hays-Grudo, J., Claussen, A. H., Hartwig, S. A., ir Treat, A. E. (2017). Targeting Parenting in Early Childhood: A Public Health Approach to Improve Outcomes for Children Living in Poverty. *Child Development*, 88(2), 388-397. doi:10.1111/cdev.12743
- Moskvina, E. V. (2014). Modelirovanie uchebnoj raboty v processe reabilitacii detej i podrostkov s deviantnym povedeniem v uchrezhdenii zakrytogo tipa [Modeling of educational work in the process of rehabilitation of children and adolescents with deviant behavior in a closed institution]. *Special'noe obrazovanie [Special education]*, 2, 42 (rusų k.).
- Moskvina, E. V. (2015). Social'naja reabilitacija podrostkov s deviantnym povedeniem v special'nyh uchrezhdenijah [Social rehabilitation of adolescents with deviant behavior in special institutions]. *Innovacionnye proekty i programmy v obrazovanii [Innovative projects and programs in education]*, 2, 55 (rusų k.).

- Mudrik, A. V. (2011). *Sotsializatsiya cheloveka [Human socialization]* (3rd edition). M.: Izd-vo Moskovskogo psikhologo-sotsial'nogo in-ta [Publishing House of the Moscow Psychological and Social Institute]. (rusų k.).
- Nechaeva, A. M. (2012). *Pravonarusheniya v sfere lichnyh semejnyh otnoshenij [Offenses in the field of personal family relations]*. Moskva: Izdatel'stvo Jurajt; ID Jurajt. (rusų k.).
- Nikitskaya, E. A. (2017). Formy psihologo-pedagogicheskoy raboty po preodoleniju negativnyh faktorov v professional'nom samoopredelenii podrostkov s deviantnym povedeniem [Forms of psychological and pedagogical work to overcome negative factors in the professional self-determination of adolescents with deviant behavior]. *Psihologija i pravo [Psychology and Law]*, 7(1), 25-33 (rusų k.).
- Obukhova E.A. (2000). *Social'no-pedagogicheskaya rehabilitaciya podrostkov deviantnogo povedeniya v usloviyah obshcheobrazovatel'nogo uchrezhdeniya [Social and pedagogical rehabilitation of adolescents with deviant behavior in the context of a general education institution]*. Abstract of dissertation PhD in Pedagogical Sciences]. Chelyabinsk. (rusų k.).
- Oliferenko, L. Y., Shulga, T. I., ir Dementieva, I. F. (2008). *Social'no-pedagogicheskaja podderzhka detej gruppy riska [Social and educational support for children at risk]*. Akademija (rusų k.).
- Ovcharova, R. V. (2003). *Psihologicheskoe soprovozhdenie roditel'stva [Psychological support of parenthood]*. Moskva: Izdatel'stvo "Institut Psihoterapii" [Institute of Psychotherapy] (rusų k.).
- Paatova, M. E. (2013). Social'no-pedagogicheskaja rehabilitacija podrostkov s deviantnym povedeniem [Social and pedagogical rehabilitation of adolescents with deviant behavior]. *Chelovek i obrazovanie [Individual and education]*, 4, 99 (rusų k.).
- Paatova, M. E. (2016). Formirovanie sub'ekt-sub'ektnyh otnoshenij u vospitanikov uchebno-vospitatel'nyh uchrezhdenij zakrytogo tipa [Formation of subject-subject relations among students of special educational institutions of a closed type]. *Istoricheskaya i social'no-obrazovatel'naya mysl' [Historical and socioeducational thought]* 8, 5–3 (rusų k.).
- Pankratov R.I., Tarlo E.G., ir Ermakov V.D. (2003). *Deti, lishennye svobody [Children deprived of liberty]*. Moscow: Yurlitinform (rusų k.).
- Parsons, T. (2002). *The Social systems/* M.: Akad. Proekt Publishing House (rusų k.).
- Piaget, J. (1994). *Izbrannye psihologicheskie trudy [Selected Psychological Works]*.

- Mezhdunarodnaya Pedagogicheskaya Akademiya [International Pedagogical Academy]. Publishing House (rusų k.).
- Piotrowska, P. J., Stride, C. B., Croft, S. E., ir Rowe, R. (2015). Socioeconomic status and antisocial behaviour among children and adolescents: A systematic review and meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, 35, 47-55. doi:10.1016/j.cpr.2014.11.003
- Rean, A. A. (2006). Psikhologiya adaptatsii lichnosti. Analiz. Teoriya. Praktika [Psychology of personality adaptations. Analysis. Theory. Practice]. Published by: "Neva"(rusų k.).
- Richardson, K. (2005). *Developmental psychology: How nature and nurture interact*. Psychology Press.
- Robbins, T. A., Stagman, S. M., ir Smith, S. (2012). *Young children at risk: National and state prevalence of risk factors*.
- Rogers, K. (1994). *On becoming a Person. A Therapist's View of Psychotherapy*. M.: "Progress" Publishing house. (rusų k.).
- Ryan, D. P. J. (2001). *Bronfenbrenner's ecological systems theory*. Prieiga internetu: https://dropoutprevention.org/wp-content/uploads/2015/07/paquetteryanwebquest_20091110.pdf
- Savina, N. N. (2000). *Organizacionno-pedagogicheskie uslovija adaptacii detej "gruppy riska" v obshheobrazovatel'nom uchrezhdenii: Diss. kand. ped. nauk [Organizational and pedagogical conditions for the adaptation of children of the "risk group" in a general educational institution: Abstract of dissertation PhD in Pedagogical Sciences]*. Novosibirsk (rusų k.).
- Sharipova, D. D. (2007). *Formirovanie zdorovgo obraza zhizni kak vazhnyj faktor socializacii vospitannikov penitenciarnyh uchrezhdenij [The formation of a healthy lifestyle as an important factor in the socialization of children in prisons]*. Tashkent, 78 (rusų k.).
- Sheppard, W. N. (2012). *An Ecological Approach to Understanding Physical Child Abuse and the Impact on Academics: Differences between Behaviors in Physically Abused and Nonabused Children Regarding Parental Disciplinary Practices, Family Interaction and Family Events and Their Effects on Social Interaction and School Success*. Doctoral dissertation, The Ohio State University).
- Shoamirova, Y. (2006). *Notulik oilalarda usmilarni millij va manavij tarbijasi: Avtoref. dis. kand. ped. nauk [The national and spiritual upbringing of the Umayyad people in the notoriety: Abstract of dissertation PhD in Pedagogical Sciences]*. Tashkent (in Uzbek).
- Sheptenko P., Dronova E., ir Gienko L. (2015). *Tekhnologiya raboty social'nogo pedagoga obshcheobrazovatel'nogo uchrezhdenija [The Technology of Work*

- of a Social Educator in an Educational Institution.] Litres. Prieiga internetu: <https://rucont.ru/efd/316301>
- Sheptenko P.A., ir Voronina G.A. (2001). Metodika i tekhnologiya raboty social'nogo pedagoga [Methodology and technology of the social pedagogue]. Moscow: Academy.
- Sillekens, S., ir Notten, N. (2018). Parental Divorce and Externalizing Problem Behavior in Adulthood. A Study on Lasting Individual, Family and Peer Risk Factors for Externalizing Problem Behavior when Experiencing a Parental Divorce. *Deviant Behavior*, 41(1), 1–16. doi:10.1080/01639625.2018.1519131
- Slastenin, V., Isaev, I., ir Shiyanov, E. (2013). *Pedagogika. Ucheb. posobie dlya stud. vyssh. ped. ucheb. zavedenij* [Pedagogy. Textbook for Students of Higher Education Institutions]. M.: "Akademiya" Publishing Center.
- Solodovnikova, I. A. (2013). Soderzhatel'nyj aspekt podgotovki social'nyh rabotnikov v deyatel'nosti po integracii v socium detej s ogranichennymi vozmozhnostyami [The content aspect of social workers' training in activities to integrate children with disabilities into society]. *Otechestvennyj zhurnal social'noj raboty* [The National Journal of Social Work], 3, 108.
- Stepanov, V. G. (2004). *Psihologija trudnyh shkol'nikov: Uchebnoe posobie dlya studentov vysshih uchebnyh zavedenij* [Psychology of difficult schoolchildren: a manual for students of higher educational institutions]. Moskva: "Akademičeskij prospekt, Triksa" Publishing House.
- Streltsova, M.V. (2005). *Pedagogičeskie usloviya social'noj adaptacii i reabilitacii detej-sirot i detej, ostavshih'sya bez popečeniya roditel'ej* [The Pedagogical Conditions of the Social Adaptation and Rehabilitation of Orphans and Children without Parental Care]. PhD Thesis, Moscow.
- Tokareva, I. N. (2019). Issledovanie sub'ektivnoj kartiny zhiznennogo puti lichnosti deviantnyh podrostkov [A study of the subjective picture of the life path of the personality of deviant adolescents]. In: *Sb. materialov mezhdunarodnoj nauchno-praktičeskoj konferencii "Sovremennye tendencii razvitiya sistemy obrazovanija"* [Materials of the international scientific-practical conference "Modern trends in the development of the education system"], (pp. 315-318). Cheboksary.
- Tømmerås, T., ir Kjøbli, J. (2017). Family Resources and Effects on Child Behavior Problem Interventions: A Cumulative Risk Approach. *Journal of Child and Family Studies*, 26(10), 2936–2947. doi:10.1007/s10826-017-0777-6
- Tur-Porcar, A., Doménech A., Mestre V. (2018). Family linkages and social inclusion. Predictors of prosocial behavior in childhood // *Anales de Psicología*, 34, 2, 340-348.

- Umarov, B. M. (2009). *Social'no-psihologicheskie problemy prestupnosti nesovershennoletnih v Uzbekistane: Avtoref. dis. dok. psihol. nauk [Socio-psychological problems of juvenile delinquency in Uzbekistan: Abstract of dissertation DSc in Psychological Sciences]* (rusų k.).
- Van Ness, D., ir Strong, K. H. (2014). *Restoring justice: An introduction to restorative justice*. Routledge.
- Villalba, C. (2009). *Rehabilitation as a form of reparation under international law*. Edited by: Ferstman C., London: REDRESS.
- Waller, M. A. (2001). Resilience in ecosystemic context: Evolution of the concept. *American Journal of Orthopsychiatry*, 71(3), 290-297. doi:10.1037/0002-9432.71.3.290
- Weiss, H. B., Kreider, H., Lopez, M. E., ir Chatman-Nelson, C. (2010). *Preparing educators to engage families: Case studies using an ecological systems framework* (2nd ed.). Sage Publications Inc.
- Wong, J. S., Bouchard, J., Gravel, J., Bouchard, M., ir Morselli, C. (2016). Can at-risk youth be diverted from crime? A meta-analysis of restorative diversion programs. *Criminal Justice and Behavior*, 43(10), 1310-1329.
- Wright, M. O. D., ir Masten, A. S. (2005). Resilience processes in development. In *Handbook of resilience in children* (pp. 17-37). Springer, Boston, MA.
- Xerxa, Y., Rescorla, L. A., Serdarevic, F., Van IJzendorp, M. H., Jaddoe, V. W., Verhulst, F. C., ir Tiemeier, H. (2020). The complex role of parental separation in the association between family conflict and child problem behavior. *Journal of Clinical Child ir Adolescent Psychology*, 49(1), 79-93.
- Yakovlev, B. P., Babushkin, G. D., ir Tarasenko, I. B. (2019). Psihologo-pedagogicheskie faktory vozniknovenija deviacij v povedenii sovremennyh podrostkov [Psycho-pedagogical factors of deviations in behavior of modern adolescents]. *Psihopedagogika v provoohranitel'nyh organah [Psychopedagogy in the enforcement agencies]* 24 (1), 70 (rusų k.).
- Yusupova Kh.G., ir Yusupova T.G. (2019). Osnovnye napravleniya social'no-pedagogicheskoy podderzhki podrostkov po ih resocializacii v usloviyah internatnyh uchrezhdenij [The main directions of socio-pedagogical support for adolescents on their resocialization in residential institutions]. *Problemy sovremennogo pedagogicheskogo obrazovaniya [Problems of modern pedagogical education]*, 62, 4, 246-249 (rusų k.).
- Zhdanova, M. A. (2017). Sem'ja kak faktor, porozhdajushhij social'noe sirotstvo [The family as a factor that generates social orphanhood]. *Social'naja pedagogika [Social Pedagogy]*, 3, 57 (rusų k.).

PAGRINDINIAI RIZIKOS GRUPĖS VAIKŲ REABILITACIJOS ASPEKTAI

Nodira Israilova

Respublikinis vaikų socialinės adaptacijos centras,
Uzbekistano Respublika

Santrauka

Naujos socialinės realybės sąlygomis daug dėmesio skiriama rizikos grupės vaikams, kurie dėl įvairių priežasčių ir aplinkybių nepasižymi socialiai priimtiniomis elgesio formomis ir kuriems būdingas deviantinis elgesys. Deviantinio elgesio priežastimis laikomi psichikos ir psichofiziologiniai sutrikimai, socialinio ir psichologinio pobūdžio priežastys, sąveikos su šeima, mokytojais, bendraamžiais ir visuomene pažeidimai. Rizikos grupės vaikams būdingas elgesio normų nesilaikymas, chuliganizmas, mokyklos turto gadinimas, prasti mokymosi rezultatai, konfliktiškumas, žema savivertė, sudėtingi tėvų ir vaikų santykiai, nepriežiūra, neorganizuotas laisvalaikis, pozityvaus požiūrio į sveiką gyvenimo būdą ir aiškios „laiko perspektyvos“ stoka. Dėl to vaikai siunčiami į specializuotas ugdymo įstaigas. Reabilitacinio darbo su rizikos grupės vaikais spektras yra daugialypis, jį įgyvendinant sąveika vyksta tarpdalykiniu ir profesiniu lygmenimis. Šiuo požiūriu reabilitacija nagrinėjama pasitelkus medicinos, teisės, psichologijos, pedagogikos, sociologijos mokslus. Medicininis reabilitacijos aspektas vertinamas atsižvelgiant į vaikų fizinės ir psichologinės sveikatos būklę. Teisinis aspektas apima juridinę vaikų teisių ir interesų apsaugą, gero vardo ir juridinių teisių atkūrimą panaikinus anksčiau pripažintą kaltę ir atlyginus aukai padarytą žalą. Psichologine reabilitacija siekiama atkurti vaikų psichologinę būseną ir gerovę. Socialinė reabilitacija iškelia tikslą atkurti vaiko prarastus socialinius ryšius ir jo socialinę padėtį. Pedagoginė reabilitacija grindžiama tokiomis užduotimis: vaiko perauklėjimas, jo intelektualinės veiklos optimizavimas, mokymas ir profesinis orientavimas. Priemonių efektyvumą užtikrina ir vertybinio vaikų požiūrio į šeimą formavimas. Šie aspektai yra integruoti į rizikos grupės vaikų visapusiškos reabilitacijos sistemas ir yra įgyvendinami įvairių specialistų pastangomis.

Esminė sąlyga reabilitacijos procese yra veiksmingų formų, metodų ir būdų parinkimas organizuojant specialistų ir vaikų bendrą veiklą, grindžiamų pagalba ir parama. Darbas su vaikais remiasi mokslinėmis tarpdisciplininio, sisteminio ir ekologinio požiūrio koncepcijomis, mokliškai pagrįstomis nuostatomis dėl asmenybės ugdymo veikiant ir bendraujant, humanistinėmis asmenybės kryptingumo idėjomis. Tarpdisciplininiam požiūriui atstovauja specialistai, tyrinėjantys žmogų įvairiais aspektais, o daugiamatiškumas reiškia įvairių sričių

derinį tarpdalykinių žinių apie žmogų ir socialinę aplinką kontekste bei jų sąveiką. Sisteminiis požiūris leidžia visus numatomus reabilitacijos proceso elementus vertinti kaip visumą, turinčią daugybę vidinių sąsajų tarp savo ir išorinės aplinkos elementų. Ekologinis požiūris pripažįsta daugiamatę ir daugiapakopę įtaką žmogaus raidai ir lygmenų tarpusavio ryšį. Šis požiūris leidžia išnaudoti mikro- ir makrovisuomenės edukacinį potencialą formuojant pozityvų vaikų elgesį – tai vaiką teigiamai veikia ir padidina palankaus adaptacijos ir reabilitacijos rezultato tikimybę. Veikla pagrįsto požiūrio esmė yra aktyvus vaiko socialinės patirties įsisavinimas ir jo įtraukimas į veiklą ir bendravimą. Humanistinio požiūrio taikymas užtikrina vaiko vertybinio požiūrio į save ir jį supantį pasaulį ugdymą, įvairių jo interesų ir savirealizacijos poreikių tenkinimą. Labai svarbu mokyti vaiką produktyvių socialinės sąveikos praktikų, todėl atidžiai analizuojami ryšiai tarp vaiko ir jo nuolat kintančios aplinkos.

Daug dėmesio straipsnyje skiriama svarbiausioms reabilitacinio darbo su vaikais kryptims ir specialistų darbui aptarti. Analizuojant specialistų požiūrį į vaikų reabilitacijos esmę naudotas turinio analizės metodas. Autorė apibendrinė 64 specialistų atsakymus į nagrinėjamą problemą remdamasi turinio analizės metodu (taikyta atvirojo kodavimo procedūra). Remiantis analizės rezultatais išskirti specialistų teiginiai (132) apie reabilitacijos esmę.

Ši analizė leido išskirti:

- šešias pedagoginės, psichologinės, socialinės, medicininės, teisinės reabilitacijos ir šeimos adaptacijos kategorijas ir devynias subkategorijas: vaiko perauklėjimas, išsilavinimo įgijimas ir profesijos pasirinkimas, išsiauklėjusio žmogaus ugdymas, vaiko, kaip asmenybės, ugdymas, adekvačios savivertės ugdymas, socialinių įgūdžių formavimas, pozityvios motyvacinės orientacijos formavimas, socializacija ir adaptacija, socialinio statuso atkūrimas;
- keturiolika specialistų atliekamų funkcijų: auklėjamoji, korekcinė, atkuriančioji, edukacinė, prevencinė, profesinio orientavimo, prognostinė, sociopsichologinė, organizacinė-komunikacinė, socializacijos, adaptacinė, terapinė, tarpininkavimo, protekcinė.

Tyrimas atskleidė, kad trečdalis specialistų prioritetinėmis reabilitacijos sritimis laiko pedagoginę ir psichologinę reabilitacijas. Kas penktas specialistas atkreipia dėmesį į socialinės reabilitacijos, susijusios su sėkmingu vaiko grįžimu į visuomenę, svarbą. Kas septintas specialistas daugiausia dėmesio skiria vaikų perauklėjimui, jų neigiamų savybių koregavimui ir teigiamų savybių ugdymui. Kas aštuntas specialistas akcentuoja visuomenės normų ir taisyklių įsisavinimo svarbą. Kiti specialistai mano, kad sėkmingos vaikų reabilitacijos pagrindas yra išsilavinimas, profesijos pasirinkimas, asmeninis tobulėjimas, savęs pažinimas, adekvatus savęs vertinimas, kritinis mąstymas ir sveikas gyvenimo būdas.

Specialistų teiginiuose minimas moralinių savybių formavimas ir motyvavimas lavintis bei tobulėti, gebėjimas valdyti savo elgesį ir užmegzti santykius su aplinkiniais. Teisinei reabilitacijai šiame procese neskiriama didelio vaidmens, pakankamai dėmesio neskiriama ir adaptacijai šeimoje.

Mokslinės literatūros analizė ir specialistų požiūrio į reabilitaciją turinio analizės rezultatai leidžia pateikti tokį reabilitacijos apibrėžimą: *reabilitacija – tai visapusiška pagalba vaikui, siekiant atkurti jo psichinę ir psichologinę būseną, sveikos gyvenimosi sąlygų, įstatymus gerbiančią elgesį ir sėkmingai grąžinti jį į visavertį socialinį gyvenimą užmezgant ryšius šeimoje, mokykloje, visuomenėje ir įtraukiant jį į socialinių santykių sistemą specializuoto ugdymo metu.* Specialistų praktikų atsakymai atitinka pedagogų, psichologų, gydytojų, teisininkų mokslinių tyrimų išvadas. Reabilitaciją tokio tipo įstaigose atlieka specialistai, remdamiesi šių įstaigų socioedukacine logika, o specialistų darbo kryptingumą lemia uždaviniai, apibrėžti šių įstaigų dokumentuose.

Autorės el. paštas susirašinėjimui: rcsad-3-otdel@mail.ru

KEY ASPECTS OF REHABILITATION FOR CHILDREN AT RISK

Nodira Israilova

Republican Center of Social Adaptation of Children,
The Republic of Uzbekistan

Abstract

This article describes children at risk in the context of a pedagogical problem, analyzes various interpretations of the “rehabilitation” concept in scientific literature and explains the need for rehabilitation work with children in teachers’ practice. *On the basis of an empirical review (a questionnaire survey)* a spectrum of ideas and opinions of teachers and psychologists from different educational institutions on the goals and objectives of rehabilitation work with children at risk and the main directions for this work in their practical activities have been revealed. In order to analyze the interpretations of specialists’ opinions regarding the nature and assessment of the effectiveness of rehabilitation, *a method of collecting qualitative data (questionnaire survey, conversation)* with open-ended questions was used. The author summarized the answers of the specialists on the problem under study by the *method of content analysis using an open-coding procedure*.

According to the results of the research, six rehabilitation contexts have been identified, most specialists consider rehabilitation as comprehensive assistance to children with the aim of successfully returning them to a full social life; involving them into the system of social relations in the course of specially organized education; vocational training; developing healthy lifestyle and law-abiding behavior.

Keywords: *children at risk, deviant behavior, maladaptation, legal rehabilitation, medical rehabilitation, social and pedagogical rehabilitation, comprehensive assistance and support, professional activities, social adaptation.*

Introduction

Nowadays, such objectives as creating conditions for raising a harmoniously developed generation and finding effective approaches to minimize the risks

of childhood in social and legal areas are of primary importance, which in turn **actualizes** the issue of working with children at risk in pedagogical practice.

In this regard, the aim of the article is to reveal the main directions of rehabilitation work with children at risk in the professional activity of specialists by revealing the range of their ideas and opinions about the goals and tasks of this work.

The object of the study is the process of rehabilitation of children at risk in the context of analysis of various interpretations (statements, judgments, opinions) of this phenomenon. The subject of the study: professional activity of specialists in the process of rehabilitation of children at risk.

The first objective of this research is to characterize children at risk as a special category of socially maladapted, deviant adolescents in need of rehabilitation. The second one is to consider different interpretations of "rehabilitation" contained in theoretical studies. The third objective of this study is to substantiate different approaches to child rehabilitation. The fourth one is to analyze the content of the concept "rehabilitation" in specialists' answers, on the basis of which the author's definition of "rehabilitation" is given.

The methodological basis of the research is presented by philosophical, sociological, psychological and pedagogical concepts revealing various causes of deviant behavior in children at risk (Durkheim, 1991; Stepanov, 2004; Merton, 2006; Oliferenko, Shulga & Dementieva, 2008; Umarov, 2009; Hudoyarova, 2009; Ivannikova, 2009; Larzelere et al., 2010; Hamama & Arazi, 2012; Akazhanova, 2011; McWhirter et al., 2012; Moskvina, 2015; Ambalova, 2019; Legkauskas et al., 2017; Labella et al., 2019; Nikitskaya, 2017; Tokareva, 2019; Kuleshova & Pogrebnyaya, 2019; Yakovlev, Babushkin & Tarasenko, 2019; Sheppard, 2012; Casper et al., 2020, etc.); theories of socialization (Parsons, 2002; Mardahaev, 2002; Mudrik, 2011, etc.) and adaptation (Durkheim, 1991; Piaget, 1994; Rean, 2006, etc.).

The work is based on the general scientific concepts of the interactive model of personality (Emmons et al., 1986; Endler, 1981; Hjelle & Ziegler, 2014, etc.); interdisciplinary (Ashford, LeCroy & Lortie, 2000, etc.); systemic (Bertalanffy, 1969; Richardson, 2005; Parsons, 2002; Ashford et al., 2016, etc.), ecological (Bronfenbrenner, 1986; Germain, 1991; Waller, 2001; Goldstein & Brooks, 2005; Sheppard, 2012; Weiss et al., 2010, etc.) approaches; ideas of subject-subject interaction (Ilyin, 2006; Mudrik, 2011; Slastenin et al., 2013; Paatova, 2016, etc.); scientifically grounded provisions on the development of personality in activity and communication (Mead, 1994; Cooley, 1994a; 1994b; Leontiev, 2004; etc.); humanistic ideas of personality orientation (Maslow, 1999; Rogers, 1994; Amonashvili, 2015, etc.).

This work is also based on theoretical research which is dedicated to holistic care for children at risk in the process of rehabilitation in educational institutions of all kinds (Atabayev, 1993; Ivashchenko, 1997; Lavrentieva, 1999; Obukhova, 2000; Maslova, 2001; Gogoleva, 2004; Streltsova, 2005; Aleksandrova, 2007; Mavrina, 2009; Umarov, 2009; Asadov & Valiev, 2009; Villalba, 2009; Makariev, 2010; Akazhanova, 2011; Horoshilova & Morozova, 2014; Kumarina, 2014; Moskvina, 2014; Aptikieva, 2019; Yusupova & Yusupova, 2019, etc.).

The present study drew on the work of scholars who have contributed to the development of medical (Dementieva, 1997; Savina, 2000; Sharipova, 2007; Lichko, 2009; Gogoleva, 2004, 2011; Arzikulov & Makhsumov, 2016; Kumarina, 2013; Keeshin et al., 2011; Brouwer, Kroeze, Crutzen, et al., 2011; Horoshilova & Morozova, 2014; Moskvina, 2015; Tømmerås & Kjøbli, 2017, etc.); legal (Atabayev, 1993; Chernosvitov, 2002; Pankratov, Tarlo & Ermakov, 2003; Litvishkov, 2004; Akazhanova & Elshibayeva, 2009; Villalba, 2009; Isakova, 2017, etc.); psychological (Mardahaev, 2002; Galaguzova, Shtinova & Galaguzova, 2008; McNeil, 2012, etc.) social (McNeil, 2012; Mirsagitova, 2013; Galaguzova, Galaguzova & Dorohova, 2015, etc.); pedagogical (Mardahaev, 2002; Gogoleva, 2004; Sheptenko & Voronina, 2001; Kodzhaspirova & Kodzhaspirov, 2005; Galaguzova, Shtinova & Galaguzova, 2008; Makariev, 2010; Horoshilova & Morozova, 2014; Moskvina, 2014; Sheptenko, Dronova & Gienko, 2015, etc.) aspects of rehabilitation.

The theoretical basis of the study also includes the main provisions governing the activities of these institutions, the objectives and goals of socio-pedagogical rehabilitation of children based on the analysis of the Law of the Republic of Uzbekistan “On the Prevention of Child Neglect and Juvenile Delinquency”, 29 September 2010, No. LRU-263); the Decree of the Cabinet of Ministers of Uzbekistan “On measures to organize the activities of republican educational and training institutions”, 17 October 2019, No. 880, etc.

Research methods: analysis of scientific and theoretical literature on the research problem, questionnaire survey, content analysis.

At-risk children’s characteristics in the context of complex problems

The term “children at risk” refers to the category of children, which, due to certain circumstances of life, is subject to negative influences from the family, society, and criminal elements that caused their maladaptation (Oliferenko, Shulga & Dementieva, 2008), which poses a risk to children’s learning, upbringing, development and often manifests itself in deviant behavior (Fearon et al., 2010). Deviance is “lack of regulation”, “normlessness”, “anomie”, when

values and norms are absent (Durkheim, 1991), when there is a discrepancy between the cultural norms and goals of society and the capacity of members of society to act in accordance with these cultural norms (Merton, 2006).

Mental and psycho-physiological disorders, social and psychological causes, and those predetermined by age-related crises are seen as causes of deviant behavior (Abdullina & Abdullin, 2017). Children at risk are characterized by feelings of guilt, inadequate or low self-esteem, neurosis, aggression (Hamama & Arazi, 2012), depression and emotional instability. All these combine to cause anxiety, insecurity, shyness, feelings of inferiority, and dissatisfaction with their status in the collective (Yakovlev, Babushkin & Tarasenko, 2019; Casper et al., 2020). As a result, their behavior becomes malleable to external influences and they quickly fall into criminal reference groups (Akazhanova, 2011).

These children are characterized by impaired interaction with teachers and peers, increased mood instability, impulsivity, non-compliance with behavior norms, hooliganism, damage to school property (Ambalova, 2019), and are also diagnosed by academic failure, frequent and prolonged absences from classes (Moskvina, 2015), leading to systematic academic failure (Ivannikova, 2009; McWhirter et al., 2012) and school disadaptation.

Therefore, they are characterized as lazy, passive, disorganized, unstable, selfish, stubborn, lying, rude, with a character accentuation (Stepanov, 2004). In addition, the character of children at risk is characterized by bitterness, temper tantrums, increased proneness to conflict (Khoroshilova & Morozova, 2014) and manifestation of various violent actions towards their peers (Legkauskas et al., 2017), as they are often exposed to domestic violence themselves (Miller, 2015; Jaffe et al., 2014).

Causes of their deviant behaviour also include: difficult child-parent relationships, neglect (Umarov, 2009; Labella et al., 2019), conflict situations and parental divorce (Xerxa et al., 2019), father absence (Sillekens & Notten, 2018, McLanahan et al., 2013), lack of financial security (Evans, 2004; Robbins et al. 2012; Piotrowska et al., 2015), and as a consequence, homelessness and vagrancy (Karabanova, 2014). These children are therefore more likely to exhibit problematic antisocial behavior (Larzelere et al., 2010).

Children at risk are characterized by a lack of positive attitudes towards healthy lifestyles (Sharipova, 2007) and an inability to organize their leisure time (Barysheva, 2013; Israilova, 2014). They tend to use alcohol, drugs and toxic substances, as a result of which they establish a negative behavior pattern (Hudoyarova, 2009) and tend to speak untruths and blame others (Ganieva, Latipova & Alekseeva, 2017).

They lack a clear “time perspective” (term introduced by Levin, 2000) of the future and positive social attitudes of life prospects (getting education,

profession), it is difficult to forecast and project personal, professional growth and development (Nikitskaya, 2017; Tokareva, 2019; Kuleshova & Pogrebnaya, 2019), planning their future life.

For this reason, at-risk children are less adaptable in society.

Adaptation is that which provides a balance between the impact of the organism on the environment and the reverse impact of the environment. Piaget defines adaptation as the unity of active and passive forms of communication between the individual and the environment, the adjustment of the environment to the individual and the individual to the environment (Piaget, 1994). When the equilibrium between the individual and the social environment is disturbed, it finds expression in the manifestation of deviant behavior (Parsons, 2002). Therefore, risks of deviant behavior are thought to lead to a greater likelihood of negative consequences in life situations (Wright & Masten, 2005) and are considered in terms of the disruption of the child's environmental life functioning under the influence of various factors: at the individual level – the biological characteristics of children, at the microsystem level – family factors, mesosystem – conditions created by friends or peer groups, exosystem – the specifics of the neighborhood/learning area, etc. and macrosystem – cultural and social levels (Ryan, 2001; Sheppard, 2012).

This cumulative effect of different risk factors often causes systemic changes in the socialization and adaptation trajectory of children. As a result, children develop negative socio-cultural characteristics demonstrated in physical, mental, spiritual, intellectual, emotional, social, personal deviations, as “risk factors (also protections) can be biological, psychological, social, spiritual, environmental or any combination thereof” (Ashford et al., 2016, p.333).

This seems to result in difficulties in social adaptation and orientation in the role hierarchy of social relations, they poorly perform the roles of a “child”, “learner”, “student”, “citizen”, thus they are looking for alternative ways of integration into society that are usually associated with offenses, which results in their getting into specialized educational institutions.

In this respect, it is necessary to create such an environment for children, which will have educational preventive and rehabilitative impact on them and enables them to overcome any problems (dissatisfaction, mistakes and trauma), as well as to develop and plan their realistic goals, and to maintain positive and effective interaction with others (Goldstein & Brooks, 2005) This work develops an adequate perception of both self and reality, which in turn builds resilience to external and internal influences, and the ability to adapt to and interact effectively with the environment. In view of a complex nature of the reasons behind children's deviant behavior, the need for an integrated approach in rehabilitation work with children arises.

Theoretical analysis of an integrated approach to the rehabilitation of children at risk

In contemporary science, there are different contexts for the concept of 'rehabilitation' and a wide range of thematic areas of rehabilitation work, tasks, principles, functions, different programs and activities, etc. are presented. For the purposes of this paper, we will focus only on some of its aspects in relation to the topic of the article.

The content of the concept **rehabilitation** (from lat. *rehabilitatio*) means *recovery*, from lat. "re" – prefix, means "again", "once more", "habilitas" – suitability, ability.

Being an integrative definition, **rehabilitation** is regarded to be at the intersection of medicine, law, psychology, pedagogy, while using the basic approaches inherent to it.

A number of authors (Dementieva, 1997; Sharipova, 2007; Lichko, 2009; Gogoleva, 2004, 2011; Savina, 2000; Kumarina, 2013; Horoshilova & Morozova, 2014; Moskvina, 2015; Arzikulov & Makhsumov, 2016; Tømmerås & Kjølbi, 2017) have considered medical aspects of rehabilitation (**medical rehabilitation**) highlighting its effectiveness on children at risk, based on their physical and psychological health.

In particular, it is noted that the degree of severity of deviation in children's behavior (vagrancy, sexual disinhibition, a tendency to theft, addictive behavior) depends on the presence of a psychopathic state (Dementieva, 1997) and a disorder within the vector "disease, impaired health, development or behavior" (Arzikulov & Makhsumov, 2016), induced by psychosomatic and neuropsychic disorders (Gooding et al., 2016) with an adverse effect of the antisocial environment: family, environment (Savina, 2000). For example, the frequent and long-term gamers with some degree of computer addiction are a special risk group in terms of health disorders (Brouwer, Kroeze, Crutzen, et al., 2011). Metabolic disturbances, acceleration and retardation phenomena are observed among children at risk (Horoshilova & Morozova, 2014), at the same time, abuse and maltreatment are closely linked to neuroendocrine changes, which can contribute to adverse health outcomes or illness (Keeshin et al., 2011). In this regard, the medical aspects of rehabilitation instill skills of self-preserving behavior that form health-preserving competencies (Moskvina, 2015).

This approach, in our opinion, makes it possible to ensure targeted rehabilitation work on the formation of safe behavior in children, hygiene education skills, attitudes towards a healthy lifestyle, teaching children the skills of maintaining health and preventing bad habits.

In the juridical context, **legal rehabilitation** (Atabayev 1993; Chernosvitov, 2002; Pankratov, Tarlo & Ermakov, 2003; Litvishkov, 2004; Akazhanova &

Elshibaeva, 2009) implies the legal protection of children's rights and interests, employment, housing solutions (Akazhanova & Elshibaeva, 2009), the recovery of a good reputation and legal rights due to the abolition of an earlier condemnation (Paatova, 2013).

Key aspects of this process are to provide adolescents with knowledge of the legal system, as well as to cultivate respect for the laws of the state, the rights and duties of a citizen, to form motives and a value system that are manifested in legal behavior and socially significant activities (Isakova, 2017).

In this regard, legal rehabilitation should form a person who will have respect for the laws of society and state as an integral part of his/her worldview, which in our understanding is defined as targeted pedagogical activity aimed at developing legal knowledge and skills of lawful conduct and law-abiding behavior in children exposed to risk.

Restorative justice programs (mediation, victim-offender reconciliation, etc.) are effective approaches in this regard. They are based on constructive dialogue and enable the victim to obtain redress, psychological comfort, social acceptance of the injustice of the incident and justice, and the offender to make amends (moral, psychological, material, etc.) for the harm caused to the victim (Van Ness & Strong, 2014). All of this will build responsible behavior, restore the young person's reputation in their immediate social environment, and avoid the stigma of being a criminal (Wong et al., 2016).

Psychological rehabilitation is interpreted as psychological support for the adolescent with the goal of expanding his/her personal resources targeting his/her mental sphere in order to assist the adolescent with deviant behavior in overcoming the idea of his/her uselessness and worthlessness as a personality (Galaguzova, Shtinova & Galaguzova, 2008), which suggests the restoration of the person's psychological state and attitude towards self-government, self-realization (Mardahaev, 2002), as well as formation of self-actualization prerequisites, development of habits to systematically work on his/her personality, confidence in oneself, one's abilities and capabilities.

Thus, psychological rehabilitation is linked to the psychological well-being of the individual. The model of subjective psychological well-being (by Ryff) identifies six major components: self-acceptance, positive relations with others, autonomy, environmental mastery, purpose in life, and personal growth (Diener et. al, 2018). Thus, psychological rehabilitation is associated with positive changes occurring at the child's level and is often an essential component in the manifestation of other forms of rehabilitative care (McNeil, 2012).

Social and educational rehabilitation are key aspects of child rehabilitation.

In pedagogical literature, **social rehabilitation** is seen as the application of a special system of measures aimed at restoring the child's lost ties and

relationships, restoring his/her public status ensuring social adaptation (Galaguzova, Galaguzova & Dorohova, 2015). Social rehabilitation helps to complement the child's living environment and reinforces community and family care (Mirsagitova, 2013); it can function as a process of overcoming the negative influences of the social environment. Accordingly, social rehabilitation aims to reintegrate the child into society: helping the child to adapt to the new, emerging demands of society, the community, and the profession while reducing any economic and social difficulties that may hinder the overall rehabilitation process (Villalba, 2009).

In the context of pedagogical approaches (Mardakhaev, 2002; Gogoleva, 2004; Sheptenko & Voronina, 2001; Kodzhaspirova & Kodzhaspirov, 2005; Galaguzova, Shtinova & Galaguzova, 2008, Makariev, 2010; Horoshilova & Morozova, 2014; Moskvina, 2014; Sheptenko, Dronova & Gienko, 2015) "**rehabilitation**" is seen as the restoration of impaired body functions, social, socio-pedagogical functions and working capacity.

Pedagogical rehabilitation is the pedagogical impact on a hard-to-learn and hard-to-reach adolescent in order to correct his/her behavior, optimize his/her emotional state, intellectual activity, and eliminate pedagogical neglect (Kodzhaspirova & Kodzhaspirov, 2005). **Pedagogical rehabilitation** strives to form learning skills by implementing educational tasks at each training lesson and create learning environment during extracurricular hours and activities (Moskvina, 2014) in order to provide children with the necessary general secondary, primary vocational education based on retraining, re-education (Makariev, 2010) to fill gaps in knowledge. The organization of this type of rehabilitation is regarded as one of the crucial elements of prophylactics for children at risk, designed for the creation of positive motivation, intelligence development, working capacity of children who are ready to cope with life situations on their own without compromising themselves and others (Horoshilova & Morozova, 2014), but most importantly – the creation of sustainable positive impulse to study.

Vocational rehabilitation is used to organize and conduct vocational guidance work for children and assist them in professional self-determination for their future profession with the prospect of employment and vocational and industrial adaptation.

One of the elements of socially useful relationships and pedagogical impact on children is work with the family, since the family can function as a factor of adaptation and socialization (Ovcharova, 2003; Druzhinin, 2007; Tur-Porcar, Doménech & Mestre, 2018; Zhdanova, 2017; Latipova, 2019) and pro-social behaviour of children (Hoffman, 2007) on the one hand, and a factor of children maladaptation (Shoamirova, 2006; Umarov, 2009; Nechaeva, 2012; Abashina &

Raschetina, 2017; Borisova & Plotkin, 2018; Borokhov & Borokhov, 2020) on the other hand.

Accordingly, the formation of mechanisms for successful rehabilitation and subsequent re-adaptation of children into society implies the need for strengthening the physical, mental and social health of children, which is formed in the family. The presence of a favorable microclimate in the family, trusting parent-child relationships, contributes to the formation of the internal regulators of children's behavior, which, in turn, determines an effective rehabilitation process, and therefore their optimal adaptation in society. Therefore, working with the family is a very important type of activity in terms of socio-pedagogical rehabilitation, since the lack of inclusion of parents in this process reduces the effectiveness of both rehabilitation work with children and the possibility of their subsequent re-adaptation to society.

Research-theoretical approaches in rehabilitation

Practice and research suggest that many aspects of the child's behavior are influenced not only by changes in lifestyle, but rather by reciprocal relationships or interactions between the child's unique personality traits and the situation and environment in which the child lives. From the interactionist perspective, the individual is believed to make substantial choices about the environment in which they find themselves and the behaviors in which they engage. The interactionist model of personality provides the best framework for adequately explaining human behavior (Emmons et al., 1986; Endler, 1981). It emphasizes the reciprocal connections between a person and their ever-changing environment by expanding the idea of when personal characteristics are crucial to behavior and when they play no role in shaping behavior. The interactionist strand describes the general human situation in the environment more broadly, so that one can include it in explaining and predicting behavior (Bronfenbrenner, 1986; Hjelle & Ziegler, 2014).

In rehabilitation work, therefore, the interactionist paradigm is applicable to determine the extent to which the child's behavior is regulated by interactions, which depend on both the ecological environment, mutual influences in the interaction and on the child's predispositions and active performance.

Bronfenbrenner's (1986) ecological model recognizes the multi-dimensional and multi-level influences on human development and their interconnectedness. Each level is interconnected, as in the environmental system – visually represented, as a set of concentric circles surrounding a child – and interactions exist between stages and systems (Manzon et al., 2015). Ecological systems theory (Germain, 1991; Weiss et al., 2010) recognizes that humans, like all

other living things, can only be understood in the context of the systems in which they live. A holistic view of humans is a central thing for ecological theory (perspective). The eco-environmental perspective functions as a metaphor that provides insight into the reciprocal transactions that happen between people and the social environment in which they operate. Holism is a central principle for all forms of systems theory. Holism refers to the idea that the whole is more than the sum of its parts (Richardson, 2005); people and the environment are part of a holistic system in which each forms the other (Ashford et al., 2016).

In the context of our study, using the ecosystem approach enables the educational potential of the micro- and macro-society to shape positive behavior in children. In turn, this increases the children's adaptive capacity by influencing their environment and surroundings, making their interaction between it and the environment more adaptive. Adaptation processes are necessary for the child's interaction with the natural and social environment, which positively affects and is reflected in the child's entire ecosystem and further increases the likelihood of a favorable outcome of adaptation and rehabilitation (Kaminski & Claussen, 2017).

Therefore, ecosystem-based work with children involves the interaction of actors in the educational and upbringing system, building relationships with families, the environment, etc. From an ecosystem perspective, therefore, the transformation of individuals, families, and communities is not only possible but inevitable. This ecosystem perspective proposes that protective influences can be introduced into an individual's life through any relationship in any part of the ecosystem (personal qualities, family strengths, a quality leisure program, social policies that promote education, etc.) (Waller, 2001). In this regard, the ecosystem model assumes that the child's well-being is the responsibility not only of the immediate social environment (family, close relatives) or school but also of the whole community (ICDN, mahalla, children's NGOs, etc.).

However, it is necessary to note that the individual also plays an active role in rehabilitation work. In this regard, it is important to apply a subject-subject approach (Cooley, Mead, Holler), which puts forward the notion that social phenomena and processes should be seen as the result of conscious human activity and that the study of certain social situations should not only consider the social circumstances but also the perspective of the individuals involved in these situations. Within the framework of the put forward theories of "mirror self" and small groups, Charles Cooley believed that the individual self acquires a social quality in communications, in interpersonal communication within the primary group (family, peer group, neighborhood group).

The formation of a person's identity is explained as a process of summation of 'mirror selves', i.e. for each person, other people are the mirrors they look

into during interpersonal communication. Under the influence of the demands of society and the immediate environment, a person develops self-control, the basis of which becomes the norms and values of society that he/she assimilates.

George Herbert Mead developed a theory (symbolic interactionism) explaining the process of the perception of the individual by the individual. This theory proposes the concept of the “generalized other” represented by the values and norms of the behavior of a group, which shape the self-perception of its members. According to Mead, interaction in a group with others puts one in their shoes, one sees oneself through their eyes, evaluates oneself as a whole and one’s attributes, and acts according to these evaluations of the ‘generalized other’ (Barnes, 2002). According to another representative of this approach, Archibald O. Haller, the ‘significant other’ is the person whose opinions and assessments are most important and therefore have the most significant influence on shaping self-perception (Mudrik, 2011).

In the context of a subject-subject relationship, the “co-creation” of professionals and the child is essential (Ilyin, 2006; Mudrik, 2011; Slastenin et al., 2013; Paatova, 2016) with the participation of the minor’s environment. In the context of specialized educational institutions, this is a type of relationship that creates an organized joint activity between students and professionals (teachers, psychologists, and educators), peer groups, families, and representatives of other organizations working with these institutions. This approach implies the recognition of the child’s personality as a subject of education and rehabilitation, a partner in the educational and rehabilitative process, which results in the mutual enrichment of the intellectual, emotional, and activity spheres of the participants in the process (Paatova, 2016).

The activity-based approach, grounded in the philosophical category of subject activity (Rogers, 1994; Maslow, 1999; Leontiev, 2004, etc.), has a special place in rehabilitation work. For example, in Leontiev’s concept, activity is represented as an active process of assimilation of social experience by the individual mastering communication skills and social roles in various socially significant activities (play, learning, work, sport and recreation, creativity, etc.). In other words, the child’s ecological environment is supported by changing it through active participation in different types of socially relevant activities tailored to the child’s individual psychological and age-specific characteristics, abilities and interests.

The child’s involvement in various activities promotes self-actualization which is seen as the highest personal need that guides the child to actualize latent, genetically determined capacities and resources (Maslow, 1999) as a central source of personal development that is activated by interaction with the world. Actualization has two orientations: to ensure the development of the

body as a whole and to actualize psychic processes related to the self (Rogers, 1994), which contributes to the social formation and development of his/her "self-concept". In this connection, the application of the humanistic approach, in our opinion, will provide development of the child's significant attitude to himself/herself and the surrounding world, individual position, active-creative activity, satisfaction of his/her various interests, and personal needs in self-actualization. We see this approach as a condition for the growing children's individuality, self-development, self-education, the creation of the child's self, and interaction with others.

This process of joint activities of all specialists, the child and the child's environment is a movement from goal-setting to the choice of content, methods and forms of joint activities, which naturally determines the principles of its organization; reliance on positive principles in the spiritual and physical development of the child with maladaptation; priority and respect for the rights and interests of the child; use of educational, formative, career guidance, preventive, corrective, restorative, developing directions of rehabilitation work.

In organizing rehabilitation work, the establishment of links between the actors of the prevention system and the interaction of teachers with children and families makes it possible to consider the phenomenon of risk of social disadaptation and, as a consequence, their deviant behavior from the perspective of a multidisciplinary (multi-modal) approach (Morris et al., 2017).

In this approach, specialists who study the human being from different perspectives are systematically represented, and multidimensionality implies a combination of diverse fields in the context of interdisciplinary knowledge about the human and social environment and how they improve and interact. When only one of these areas is chosen in rehabilitation, the rehabilitation work is skewed from a systemic approach to a specific one that reduces the effectiveness and purpose of rehabilitation. Interdisciplinarity, therefore, implies the formulation of an initial principle of unity, which means going beyond the boundaries of a single discipline and the sum of the possible subjects. Interdisciplinarity presupposes complete information about the child for all professionals who work with the child, the family, and the child's environment. Only under this condition will rehabilitation of the child not be carried out in isolation, affecting any isolated behavioral disorder of the child, but will become an integrated whole and will be able to influence all structural components of the behavioral disorder identified in the child.

The systems approach is an approach that views any system (object) as a set of interconnected elements (components) (Bertalanffy, 1969). In the theory of "open systems and states of moving equilibrium", Bertalanffy defined a "system" as a set of elements that expresses their commonality and wholeness

in interaction. He saw one of the aims of this theory as the establishment of laws similar to those of the natural sciences, because of a systematic approach to biological and social objects.

We see the systems approach as part of an overall understanding of the educational and rehabilitative system in special educational institutions and support for children. In the context of our research, the systemic approach means integrating the different parts and elements of the rehabilitation process system into a coherent whole through their interconnectedness and complementarity by integrating all participants in the rehabilitation process on the basis of shared value, interpersonal connections, interaction practices, and mutual adaptation. Thus, all components of the rehabilitation process are interlinked and interdependent, therefore ignoring one of them reduces the effectiveness of the rehabilitation process as a whole while the systemic interaction within all of its components increases the quality of the rehabilitation process by allowing all projected elements of the rehabilitation process to be considered as a single whole with manifold internal links between themselves and elements of the external eco-environment. This approach makes it possible to present the different aspects of the child's development as a subject of the rehabilitation process in a holistic way and ensures the creation of conditions for the child to make the best decisions in different situations of life choices.

In sum, all this contributes to the development of the child's communication culture, provides opportunities for conscious and unconscious learning of necessary, appropriate, and effective social interaction practices through previously mastered social roles and forms social behavior expected by society and conditioned by the social position associated with particular rules, obligations and cultural norms (Solodovnikova, 2013).

Thus, the analysis of theoretical approaches to the problem of rehabilitation and our long-term experience of working with children at risk confirms how effectively organized pedagogical activity which is based on the ecosystem, subject-subject, activity, interdisciplinary, humanistic approaches within an interactive paradigm, which focuses on helping and supporting children in solving their problems, allows timely measures to reduce secondary criminal risk and place children in specialized educational and training institutions.

Despite the scientific-theoretical and methodological developments of this problem in pedagogy and psychology, the current issues of adolescent rehabilitation in the context of specialized educational institutions are relevant.

Specialized educational institutions play an important role in the organization of rehabilitation work with children at risk. The basic tasks of these establishments are: training; vocational guidance; organization of leisure activities; cultivation of citizenship and responsibility with an independent

outlook and views; psychological, medical and social rehabilitation, considering the age-specific psychophysiological inclinations, capacities and interests of children; and protection of their lives and health. Thus, the aim of the specialists in these establishments is to organize a process of rehabilitation for children who will help them achieve socially validated self-fulfillment after graduation.

In order for a specialist to be able to choose effective ways of pedagogical interaction with a child, they must clearly understand the processes and mechanisms of all aspects of rehabilitation, to be competent in choosing technologies and methods of education, upbringing, and development. This, in turn, requires constant professional development of the subjects of the children's rehabilitation process, a high level of their pedagogical competencies, knowledge, skills and abilities in developing the contents (plans, selection of forms, methods, means of their implementation) of rehabilitation work. In this connection, the importance of a thorough understanding of the children's rehabilitation process should be emphasized, since the development of optimal strategies of educational impact and interaction with children requires the ability to organize and manage this process, considering the multifactorial nature of the problem.

It is our understanding that good theoretical training of specialists allows them to solve the practical tasks of rehabilitation work more effectively. Theoretical knowledge allows not only to improve teachers' practice of working with children at risk in organizing and conducting rehabilitation work with them, but also to enrich theoretical knowledge and ideas about the mechanisms and directions of this work. While theoretical training determines the professional characteristics (qualification) of specialists that they should conduct a certain type of rehabilitation activity, practical training is the level of abilities, skills and work experience of the specialist, considering his or her theoretical knowledge. Simultaneously, mastering the skills and abilities of rehabilitation work allows the specialist to avoid the risk of making erroneous decisions, which is what led to the importance of choosing this theme.

The sample of the study. The respondents were selected by purposive sampling: subject teachers, psychologists, educators (N=64, hereinafter specialists) working in national educational institutions. The experience of professional activity of two-thirds of the specialists participating in the survey is more than five years.

Analysis of the results of the study. The functional scope of the specialists' professional work is broad. To ensure their work, as noted above, it is necessary to clearly understand the content of rehabilitation work with children, to be able to define and direct this work professionally, showing readiness to build up professional activity taking into account knowledge of the essence of

rehabilitation work and its various approaches, which requires theoretical training and methodological readiness of specialists.

For this reason, we have studied the opinions of specialists regarding the essence of rehabilitation, and in the process of analysis, we have identified the key aspects of rehabilitation work with children and the areas of work identified by them.

An opinion is a definable attitude towards a child's rehabilitation process, a statement, judgment or assertion by a specialist, in which he or she gives an assessment of the situation in reality and which allows the recipient of information (the researcher) to conclude about the attitude that determines the specialist's opinion.

The aim of content analysis is to identify which areas and aspects in rehabilitation are emphasized by professionals and to quantify and describe these areas. In this respect, the working hypothesis was to assume that professionals highlight different areas of work in rehabilitation, which they will present in their responses. We had specialists express their opinions, judgments and assertions in writing. A written questionnaire has the advantage that the answer can be immediately objectified. Simultaneously, content analysis minimizes interference from the researcher and allows respondents to state the content of the topic freely and fully. This, in our view, increases the objectivity of the evaluation and the breadth of view of the problem.

A questionnaire survey with teachers, psychologists and educators yielded 132 statements, which were categorized into 6 categories and 9 subcategories using an open coding content analysis method. The statements were categorized and subcategorized according to the areas of child rehabilitation emphasized by the interviewed professionals. The names of the categories and sub-categories were chosen on the one hand based on the themes of the statements by the professionals and on the other hand based on the theoretical analysis presented above, in line with the objectives of the study. The judgment (statement) was chosen as the unit of analysis and the unit of counting was the number of judgments, opinions included in the category or subcategory. The results are summarized in Table 1 in terms of categories and subcategories, examples of statements, the number of statements included in a category or subcategory and the percentage that these statements make up of the total number of statements.

Table 1

**Identification of key concepts in the rehabilitation activities
of specialists and the determined attitude to the essence of
rehabilitation expressed by specialists**

Catego- ries	Subcate- gories	Examples of statements and opin- ions of specialists regarding the essence of rehabilitation	Mention frequen- cy ab- solute, times	Mention frequen- cy rela- tive, %
1. Peda- gogical rehabilita- tion			41	31.06%
	01. Re-ed- ucation of the child	<i>“Complete re-education of the pu- pil”;</i> <i>“reshaping of behavior and attitude towards others”;</i> <i>“self-education on the basis of introspection of one’s actions and mistakes made”;</i> <i>“correction of neg- ative qualities and restoration of posi- tive qualities”;</i> <i>“stops wrong-doing”</i>	20	15.15%
	02. Ed- ucation and career choice	<i>“Improving academic performance”;</i> <i>“continuing education after graduation related to his/her interests, abilities”;</i> <i>“the child must choose his/her profes- sional path based on the professions he/she studied in college”;</i> <i>“learning the craft, and then living the right life with the profession”</i>	12	9.09%
	03. Edu- cating a developed person	<i>“The formation of a comprehensively developed, educated person as a result of rehabilitation”;</i> <i>“the development of moral qualities: kindness, conscience, honesty, empathy, responsiveness”;</i> <i>“building moral values”</i>	9	6.82%
2. Psy- chological rehabilita- tion			40	30.3%

Continued Table 1

	2.1. Development of the child as a personality	<i>"Assisting in the knowledge of oneself", "to help the child in understanding himself/herself as a person", "the development of conscious self-knowledge in a pupil", "to help the pupil in an effort to find his/her place in life", "help in re-thinking his/her life and find the right direction in life"</i>	12	9.09%
	2.2. Developing adequate self-esteem	<i>"Developing a critical attitude toward oneself", "increasing their self-esteem", "self-analysis of their actions and the ability to be responsible for them"</i>	12	9.09%
	2.3. Formation of social skills	<i>"Development of the ability to cope with their behavior", "the formation of qualities for building relationships with the social environment: family, peers, teachers", "the ability to communicate in a non-confrontational manner"</i>	8	6.06%
	2.4. Formation of a positive motivational orientation	<i>"The formation of motivation for learning", "the pursuit of self-improvement", "the pursuit of knowledge"</i>	8	6.06%
3. Social rehabilitation			23	17.42%
	3.1. Socialization and adaptation	<i>"Finding one's place in society through the recognition of one's mistakes", "find your place in society", "adoption of norms and rules accepted in society", "preparedness for a new life in society"</i>	16	12.12%
	3.2. Restoring social status	<i>"Help the pupil restore his/her good name and reputation in society", "restoration of the situation in society and one's social status", "help a child regain good social standing"</i>	7	5.3%
4. Medical rehabilitation		<i>"The formation of sanitary-hygienic skills", "the formation of the values of a healthy lifestyle", "discarding unhealthy habits"</i>	13	9.85%

Continued Table 1

5. Family adaptation		<i>“Restoration of family relations and the safe return of the child to the family”; “interaction of the child with the family members”; “rebuilding parents’ lives and reintegration child to the family”</i>	9	6.82%
6. Legal rehabilitation		<i>“Restoration of the rights of minors”; “fostering respect for the law”; “legal education”</i>	6	4.55%
Total			132	100%

The analysis of the identified key concepts in the rehabilitation activities of specialists and the determined attitudes to the essence of rehabilitation expressed by specialists in 132 statements allowed us to characterize and summarize all the material obtained for analysis into separate semantic units containing an idea of the different aspects of the rehabilitation process.

The category **“Pedagogical rehabilitation”** (relative frequency of mention – 31.06%) takes the first place among all directions and includes three components: re-education (relative frequency of mention – 15.15%); getting an education and choosing a profession (relative frequency of mention – 9.09%); educating a developed person (relative frequency of mention – 6.82%). Pedagogical rehabilitation presupposes re-education of the child, formation of a state of self-education, a certain correction of his or her system of moral values and orientations, as well as perceptions and preferences.

The subcategory **“Re-education of the child”** (relative frequency of mention – 15.15%). Re-education is the basis for rehabilitation and is associated with changes in children’s attitudes and value orientations. The key to successful re-education of children is seen by specialists as their ability to analyze their actions and/or mistakes, where the emphasis shifts to the child’s inner motivation to engage in educational work on themselves. Simultaneously, specialists pay attention to the problem of the child’s holistic personality in all its diversity of links and relationships with the environment. They see the ability to establish relations and interact with the outside world as the basis for re-education. In this area of work, we can trace the functional content of the specialists’ work: corrective and restorative. The first is associated with the correction of negative qualities and the second with the restoration of positive qualities, which is the content component of re-education.

The sub-category **“Getting an education and choosing a profession”** (relative frequency of mentioning – 9.09%) agrees with the main tasks of these institutions, regulated by the Law of the Ruz **“On Education”**, the Decree of

the Cabinet of Ministers of the RUz. "On Measures to Organise the Activities of Republican Educational Institutions", 17 October 2019, No. 880.

Training and vocational guidance are fundamental to rehabilitation work with children and are an element of educational and preventive work with them. Specialists consider raising the children's academic achievements to be a key aspect of this work. Specialists link children's socially approved behavior ("the right life") with the acquisition of a profession. Therefore, professionally structured career guidance work with children on their professional self-determination, considering their sphere of interest, determines the successful trajectory of the child's life path.

Simultaneously, content analysis has shown that specialists link further professional adaptation of children to the professions acquired in their institution. However, practice shows that not all children get a job in their specialty due to changing life circumstances or interest in another profession after leaving. Every child should therefore be able to creatively learn new professions and activities and be able to develop his or her strategy for coping successfully in society when they graduate. In our recommendations to the specialists of these institutions, we advise them to give priority to this type of rehabilitation, the essence of which consists in developing the children's ability to choose their profession, their readiness to master modern professions that are in demand on the labor market and to plan their professional career by themselves after graduation. This area of work has an educational, preventive, and career guidance function in the activity of specialists.

The subcategory "Educating a developed person" (relative frequency of mentioning – 6,82%).

Among the substantive pedagogical components of the formation of a comprehensively developed, well-educated person, specialists identify the education of children with such moral qualities as kindness, conscience, honesty, empathy, and responsiveness. Kindness is responsiveness, the capacity for empathy, and an aspiration to do good to others and treat others well. Conscience is an indicator of a person's moral responsibility, which manifests itself in actions, deeds, behavior, thoughts, responsibility for one's actions to oneself and others. Conscience is the linchpin of honesty, and honesty manifests itself in truthfulness, sincerity in actions and is based on the observance of social norms. The internal component of conscience and honesty is related to the level of compliance with laws, norms, and rules in society. While empathy manifests itself in an orientation towards the well-being of others and the ability to understand the problems of others, responsiveness is the willingness to help people in all circumstances. Therefore, it is natural that specialists note the development and formation of precisely these categories as fundamental moral

qualities. This is because these qualities represent the basis of moral values and act as regulators of children's social behavior, on which they are guided in life, and the degree of assimilation and comprehension of moral values determines what kind of life the child will build in the future. Knowledge of moral norms and rules helps the child make the right decision because the moral position is revealed through actions and is formed by actions. The importance of this aspect is therefore of great importance in the context of understanding the orientation of children's future actions and behavior. In this area of work, specialists perform educational, preventive, and prognostic functions.

The category "**Psychological rehabilitation**" (relative frequency of mention – 30.3%) plays an important role in accompanying children in their rehabilitation process. Psychological rehabilitation is designed to create psychological mechanisms that promote the child's continued inner growth, development, and, in general, the restoration of the child's psychological status as an individual. The psychological rehabilitation is aimed at the child's inner world and the realization of his or her psychological potential.

The subcategory "Development of a child as a personality" (relative frequency of mention – 9.09%) is a complex process, the expected result of which is the transformation of the object into a subject of social relations. Meanwhile, the object and the subject of social relations are two social phenomena that are concentrated in one whole, i.e. in a personality. Specialists see the development of the child as a personality as a process of pedagogical help to him/her in becoming a subject, developing his/her self-cognition, discovering his/her features and inner world. Therefore, in this type of rehabilitation, specialists see their task as helping the child not only to cognize and create himself/herself but also to discover the attitude of others towards himself/herself (reflection). This stimulates the child to try realizing themselves and determine their future by setting realistic goals in the long term (near and far). Understanding oneself as a person is the driving motive of the child's self-awareness. An important component of self-awareness is self-esteem, which implies self-satisfaction, acceptance of self, self-esteem, a positive attitude towards oneself, a coherent "I-concept", and this contributes to higher self-esteem.

The subcategory "Developing adequate self-esteem" (relative frequency of mention – 9.09%). Without self-esteem, it is impossible to define oneself and to assert oneself in both personal lives and the social environment. Self-esteem is based on moral values. Adequate self-esteem builds the child's self-confidence and the ability to change, which has a positive impact on emotional well-being and social behavior, which, in turn, increases the child's social activity. The ability to acknowledge one's mistakes and to take responsibility for them is an important quality, according to specialists, because it is based on the ability to

be critical of oneself, to rethink one's mistakes, and to analyze one's actions.

The subcategory "Formation of social skills" (relative frequency of mention – 6.06%). Social skills are communication skills, social networking, and the ability to make changes, both in one's life and in one's environment. The formation of social skills (competencies) occurs through the activity of the child himself/herself in his/her interaction with the social environment. Specialists, therefore, attach particular importance to the development of social skills that help children live together with others and successfully build relationships with their social environment: family, peers, and teachers. Specialists see the development of young people's resilience to various social influences as their ability to cope with their behavior in different life situations and to solve problems constructively.

Social skills build on the child's internal experience and enable them to control and direct their life, guiding them to plan their life autonomously and independently and teach them how to function more socially in society. Social knowledge and competences provide a perspective on their ability to function in their new social status after graduation and guide the child to make some effort. The post-graduation social functioning of children assumes the mastery of many socially relevant skills and competences: to be able to deal independently with employment, social and family issues (housing, property, household, family budget, etc.), psychological problems, to know and be able to exercise civic rights and privileges.

The subcategory "Formation of positive motivational orientation" (relative frequency of mention – 6.06%). Motivation is a key element in changing the child's behavior, the initial component of his or her self-education. It manifests itself in a conscious inner drive, a desire to be active and to work on oneself. In the personality of a child, specialists see a person striving for self-improvement, acquiring and mastering knowledge, therefore in their answers, they focus on positive motivation of children to study, so that they can continue learning after their return, as a child should have the same opportunities as their peers to continue to study.

In psychological rehabilitation, we can trace the socio-psychological, organizational and communication functions in the activities of specialists.

The third most frequently mentioned category (17.42%) is "**Social rehabilitation**". Specialists see the main task of social rehabilitation as managing the process of children's socialization, which ultimately promotes their integration into the system of social relations using adaptation to the social environment and socialization, which ultimately enables them to restore their social status in society.

The subcategory “Socialization and adaptation” (relative frequency of mention – 12.12%). Simultaneously, one in eight professionals notes that in order for a child to prepare for a new life in society and to find his or her place in society, he or she should realize his or her mistakes and accept social norms and rules.

The subcategory “Restoration of social status”. In this aspect of rehabilitation, professionals see their activity as helping children regain their good name, reputation, position and social status in society to regain their good treatment by society (relative frequency of mention – 5.3%). As a result, the child should achieve a positive way of life that allows them to function in society as a complete person, with their social status and reputation restored. In social rehabilitation, specialists perform restorative, socializing and adaptive functions.

The category “**Medical rehabilitation**” (relative frequency of mention – 9.85%) is seen as a necessary component of children’s rehabilitation and occupies the fourth position. Specialists see medical rehabilitation as having a therapeutic and health-promoting function and suggests that children should be encouraged to develop the values of a healthy lifestyle by imparting hygiene and sanitary skills to them.

Health has not only a medical but also a social, environmental and pedagogical component and is seen as an important condition for the adaptation of the human body to the changing conditions of the environment – natural and social. Medical rehabilitation should therefore be regarded as a process of enhancing the adaptive capacities of the child’s body and strengthening mental health. The leading role in preserving and strengthening health is played by the child’s conscious attitude towards his or her health and the ability to resist harmful habits, which is emphasized by the specialists.

The category “**Family adaptation**” (relative frequency of mention – 6.82%). Work with the family is a critical activity in terms of rehabilitation, because the non-involvement of parents in this process reduces the effectiveness of rehabilitation work with children and the possibility of their subsequent re-adaptation into society. Therefore, the vector of work should be aimed at solving the problems of child-parent relations and helping the family accept the child safely after he or she leaves the institution. In this regard, specialists do not sufficiently initiate work with families to ensure the children’s safe return to their families and the restoration of family relationships. The study reveals a certain contradiction between the theoretical notions of the importance of working with families in the rehabilitation of children and the opinion of most professionals, who do not identify family adaptation as an integral part of the overall rehabilitation system. Only a minority of specialists point to the family rehabilitation. Accordingly, by identifying work with the family as the main

direction of specialists' activity, we note that rehabilitation, and consequently the subsequent socialization and integration of children into society after their return from specialized educational institutions, will be effective if the children successfully adapt within the family. This hypothesis is confirmed by both an analysis of theoretical research by scientists and by the practice of our work with graduates of these institutions.

Therefore, among the main functions of specialists in this direction, we mention organizational and communication, intermediary, preventive and prophylactic functions.

The "**Legal rehabilitation**" category is ranked sixth in terms of priority (relative frequency of mention – 4.55%). Children's mastery of legal knowledge, values and social norms will enable them to engage in civic and legal activities and to function as full members of society. For this reason, specialists believe that the main purpose of legal rehabilitation is to develop legal knowledge and a respectful attitude towards the law. Mastering the law, the ability to use it, and respecting and complying with it stimulates and reinforces the attitudes, norms of law, rules accepted in society in children. Simultaneously, specialists are attentive to respect for the rights and interests of children, since safeguarding their rights is a guarantee of the right to full development in dignity for every child. Through the exercise of children's rights and interests, their full development, and subsequently their law-abiding behavior, is achieved. In this direction of rehabilitation, the preventive, protective and safeguarding functions of professionals can be seen.

Thus, the content analysis showed that specialists are supporters of a comprehensive interdisciplinary approach, incorporating various types of rehabilitation based on interdisciplinary knowledge in their activities. The study revealed a predominant inclination of specialists towards pedagogical and psychological types of rehabilitation. For example, for the most part, almost one in three of the respondents surveyed indicated that this type is a higher priority in their institution. This suggests that teachers, psychologists and educators are more involved in rehabilitation work with children than other specialists. According to specialists, children's socialization and adaptation are not less important; almost every fifth specialist mentions it. This type of rehabilitation is the resultant final stage, characterizing the degree of positive results achieved in rehabilitation work with children during their stay at the specialized institution, and is an indicator of the effectiveness of specialists' work to prepare children for independent life after graduation. It is therefore logical that the child's successful return to society as a law-abiding citizen has been identified as one of the strategic objectives of rehabilitation work and its integral component. Simultaneously, almost every seventh specialist sets tasks to ensure a purposeful influence on the child's behavior based on re-education

of children, correction of negative qualities and development of positive ones, using the child's own potential as an active subject of the rehabilitation process: self-education and self-analysis of his/her acts. One in eight specialists believes that the assimilation of norms and rules of society by children is the main task of rehabilitation. Simultaneously, an equal number of the specialists' statements were revealed concerning the necessity of helping the children in getting an education, assistance in choosing a profession, as well as support in personal development, self-knowledge, development of an adequate self-assessment, critical thinking and formation of a healthy way of life in them. These aspects of rehabilitation work were mentioned by one tenth of the specialists. Only a small percentage of the statements concerned the child's family, his/her relations with his/her parents, and the fact that the child's further adaptation both in the family and society depends on how the parents meet the child. Such areas as the formation of moral qualities and motivation for education and self-improvement, the ability to manage one's own behavior and build relationships with others and the family, and conflict-free behavior were mentioned in almost every fifteenth statement by specialists. Furthermore, the analysis has shown that legal rehabilitation does not play a significant role and has not yet become the leading type of a rehabilitation institution. Moreover, content analysis allowed us to identify fourteen functions of specialists: upbringing, correctional, restorative, educational, preventive, career guidance, prognostic, social-psychological, organizational-communication, socialization, adaptive, therapeutic, intermediary, protective and guarding.

Generally, practitioners' answers fit into the context of scientific research by pedagogues, psychologists, medical professionals and lawyers on rehabilitation issues and correspond to the data in the scientific literature cited in the article.

Therefore, long-term experience of research work in these institutions, the analysis of scientific literature and specialists' opinions about rehabilitation allow us to formulate a generalized definition of the phenomenon which is "a comprehensive assistance to the child to restore his/her mental and psychological state, skills to lead a healthy life, law-abiding behavior for his/her successful returning to a full social life by establishing relations in family, school, society and including in society".

In conclusion, the following should be noted:

1. Children at risk are represented as a subject of a complex pedagogical problem that can be characterized by manifestation of various forms of social maladaptation, deviant behavior and expressed in disorder of children's ecological life activity under the influence of various factors of macro-, meso- and micro-systems, which results in disruption of adaptive equilibrium of the child with the environment.

2. Children at risk need educational, preventive and rehabilitative measures, which are performed in educational establishments. Rehabilitation involves a broad thematic range of activities and includes comprehensive assistance and support of a social, legal and medical-psychological-pedagogical nature, making it possible to view the phenomenon of social risk and problems of child maladaptation in terms of philosophy, sociology, psychology, pedagogy, law, medicine and other sciences. One of the most important elements of rehabilitation work with children is work with the family.
3. The analysis of theoretical approaches to the rehabilitation of children at risk has shown that this phenomenon is multi-dimensional, which suggests that leading approaches in the process of supporting and assisting them should be used: interdisciplinary, systemic, ecological, subject-subject, activity-based, humanistic. A key aspect of the above approaches is teaching children productive social interaction practices. The application of these approaches increases the effectiveness of the rehabilitation process.
4. The analysis of different contexts of rehabilitation work in the activity of specialists allowed us to summarize their opinions and identify 132 statements regarding the essence of rehabilitation. Six categories, nine subcategories; nineteen key qualities, which a child should possess for his/her successful rehabilitation; fourteen functions of specialists have been identified; the author's definition of "rehabilitation" was given.

References

- Abashina, A. D., & Raschetina, S. A. (2017). Sovremennye problemy sem'i i detstva: puti ih reshenija [Current problems of families and childhood: the ways of the& solutions]. *Social'naja pedagogika [Social pedagogy]*, 3, 50 (in Russian).
- Abdullina, L. B., & Abdullin, R. R. (2017). Osobennosti razvitiya motivacionnoj sfery podrostkov gruppy riska [Features of the development of motivational skills in adolescents at risk]. *M& nauki, kul'tury, obrazovanija [World of science, culture, education]*, 6, 195 (in Russian).
- Akazhanova, A. T. (2011). *Psihologija deviantnogo povedenija nesovershennoletnih: teorija i praktika. [Psychology of deviant behavior of minors: theory and practice]*. Monograph. Almaaty: Izdatel'stvo "Cennye bumagi" [Securities Publishing House] (in Russian).
- Akazhanova, A. T., & Elshibaeva, K. G. (2009). *Psihologicheskaja sluzhba v zakrytyh uchrezhdenijah: Uchebnoe posobie [Psychological Service in Closed Institutions: Textbook]*. Almaty: Nur-Print (in Russian).

- Aleksandrova, E. A. (2007). *Vidy pedagogicheskoy podderzhki i soprovozhdeniya individual'nogo obrazovaniya [Types of pedagogical support and accompaniment of individual education]*. Retrieved from: http://isiksp.ru/library/aleksandrova_ea/aleks-000001.html (in Russian).
- Ambalova, S. A. (2019). Psihologicheskie prichiny otklonjajushhegosja povedeniya podrostkov: profilaktika i korekcija [Psychological causes of deviant adolescent behavior: prevention and correction]. *Azimuth nauchnyh issledovanij: pedagogika i psihologija [Azimuth of scientific research: pedagogy and psychology]*, 8 (3), 318 (in Russian).
- Amonashvili, Sh.A. (2015). *Osnovy gumannoj pedagogiki [Fundamentals of humane pedagogy]*. Book 5. Exbntkm. M.: Amrita-Rus.
- Aptikieva, L. (2019). Razlichija podrostkov «gruppy riska» i tipichnyh podrostkov: psihologo-pedagogicheskij aspekt. [Differences between adolescents “at risk” and typical adolescents: the psychological and pedagogical aspect]. *Vestnik of the Orenburg State University*, 3 (221), 8 (in Russian).
- Arzikulov, A.Sh., & Makhsomov, M. (2016). Analiz semejnoy situacii i ocenka psihoemocional'noj sfery mladshih shkol'nikov s dezadaptaciej [Analysis of the family situation and assessment of the psycho-emotional sphere of younger schoolchildren with maladjustment]. *Young Scientist*, 4(108), 248-250. (in Russian). Retrieved from: <https://moluch.ru/archive/108/26179/> .
- Asadov Y., & Valiev R. (2009). Organizaciya effektivnoj social'no-psihologicheskoy sluzhby po profilaktike deviantnogo povedeniya sredi detej grupp social'nogo i pravovogo riska v sisteme obrazovatel'nyh uchrezhdenij: social'naya, psihologo-pedagogicheskaya pomoshch' [Organization of an effective socio-psychological service for the prevention of deviant behavior among children of social and legal risk groups in the system of educational institutions: social, psychological and pedagogical assistance]. In: *Materials of the International Forum “From childhood to adulthood: social protection, social work, social integration”*, 26-27 November 2009 (pp. 250-254). (in Russian).
- Ashford J. B., LeCroy C. W., & Lortie, K. L. (2000). *Human Behavior in the Social Environment: A Multidimensional Perspective* (with InfoTrac) (2nd Edition).
- Ashford, J. B., LeCroy, C. W., & Williams, L. R. (2016). *Human behavior in the social environment: A multidimensional perspective* (Sixth edition).
- Atabaev, F. (1993). *Organizacionno-pedagogicheskie osnovy raboty priemnika-raspredelitelya dlya profilaktiki pravonarushenij nesovershennoletnih [Organizational and pedagogical bases of the work of the reception centre for the prevention of juvenile delinquency]*. PhD Thesis, Tashkent. (in Russian).
- Barnes, S. (2002). The contemporary relevance of George Herbert Mead's social psychology and pedagogy. *Philosophical Studies in Education*, 33, 55-63.

- Barysheva, A. N. (2013). Reabilitacija detej v trudnoj zhiznennoj situacii [Rehabilitation of children in difficult life situations]. *Social'naja pedagogika [Social Pedagogy]*, 5, 62 (in Russian).
- Bertalanffy, L. von, (1969). *General systems theory. Foundations, development, applications*, 2 ed., N. Y.
- Borisova, T. S., & Plotkin, M. M. (2018). Semejnoe i social'noe vospitanie: sovremennyj molodezhnyj kontekst [Family and social education: present-day youth context]. *Pedagogika [Pedagogy]*, 7, 78 (in Russian).
- Borokhov. B., & Borokhov. A. (2020). Aktivnost', agressivnost' i zhestokost' v zerkale samoanaliza roditel'skogo povedeniya [Activity, aggression and abuse in the mirror of self-reflection on parenting behaviour]. In V. L. Sitnikov (Ed.), *Sbornik materialov konferencii "Sem'ya i deti v sovremennom m&e" [Conference paper "Family and children in the modern world"]*, VI. SPb.: Izd-vo RGPU im. A. I. Gercena [Publishing House of Russian State Pedagogical University named after A. I. Gercen] (in Russian).
- Bronfenbrenner, U. (1986). Ecology of the family as a context for human development: Research perspectives. *Developmental psychology*, 22, 6.
- Brouwer, W., Kroeze, W., Crutzen, R., et al. (2011). Which intervention characteristics are related to more exposure to internet-delivered healthy lifestyle promotion interventions? A systematic review. *J. Med. Internet. Res*, 6, 32.
- Casper, D. M., Card, N. A., & Barlow, C. (2020). Relational aggression and victimization during adolescence: A meta-analytic review of unique associations with popularity, peer acceptance, rejection, and friendship characteristics. *Journal of Adolescence*, 80, 41–52. doi:10.1016/j.adolescence.2019.12.012.
- Cooley, C. (1994a). Pervichnye gruppi [Primary groups] / *Amerikanskaya sociologicheskaya mysl' [American Sociological Thought]*. M.: Moscow State University Publishing House. (in Russian).
- Cooley, C. (1994b). Social'naya samost' [Social self], *Amerikanskaya sociologicheskaya mysl' [American Sociological Thought]*. M.: Moscow State University Publishing House. (in Russian).
- Chernosvitov, E. V. (2002). *Penitenciarnaya medicina: Uchebnoe posobie dlya stud. vyssh.ucheb.zavedenij [Penitentiary Medicine: Textbook for students of Higher Education Institutions]*. Moscow: Svetoton.
- Dementieva, N. F. (1997). *Mediko-social'naja i psihologo-pedagogicheskaja rabota s social'no-dezadaptirovannymi det'mi i podrostkami. Pervye itogi. Iz opyta raboty specializirovannyh uchrezhdenij po social'noj reabilitacii dezadaptirovannyh detej i podrostkov [Medical-social and psychological-pedagogical work*

- with socially maladaptive children and adolescents. The first results. From the experience of specialized institutions for the social rehabilitation of maladaptive children and adolescents*. Moskva: Izdatel'stvo "NII Sem'i" [Publishing House "Research Institute of the Family"] (in Russian).
- Diener, E., Oishi, S., & Tay, L. (2018). Advances in subjective well-being research. *Nature Human Behaviour*, 2, 253-260.
- Druzhinin, V. N. (2007). *Psihologija sem'i (3-e izdanie)* [Family Psychology (3rd edition)]. Sankt-Peterburg: "Piter" Publishing house (in Russian).
- Durkheim, E. (1991). *The rules of sociological methods* [translation by A. B. Gofman]. M.: Nauka [Science] Publishing house (in Russian).
- Emmons, R. A. (1986). Personal strivings: An approach to personality and subjective well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(5), 1058.
- Endler, N. S. (1981). The case for person-situation interactions. In *The Psychology of Social Situations* (pp. 235-248). Pergamon.
- Evans, G. W. (2004). The environment of childhood poverty. *American Psychologist*, 59(2), P.77-92.
- Fearon, R. P., Bakermans-Kranenburg, M. J., van IJzendoorn, M. H., Lapsley, A.-M., & Roisman, G. I. (2010). The Significance of Insecure Attachment and Disorganization in the Development of Children's Externalizing Behavior: A Meta-Analytic Study. *Child Development*, 81(2), 435-456. doi:10.1111/j.1467-8624.2009.01405.x
- Galaguzova, M. A., Galaguzova, Y. N., & Dorohova, T. S. (2015). *Social'no-pedagogicheskoe soprovozhdenie detej gruppy riska: regional'nyj aspekt* [Socio-pedagogical support for children at risk: a regional perspective]. M.: OOO "Azhur" Publishing house. (in Russian).
- Galaguzova, M. A., Shtinova, G. N., & Galaguzova, Y. N. (2008). *Social'naja pedagogika* [Social Pedagogy]. Moskva: Izdatel'stvo "Gumanitarnyj izdatel'skij centr VLADOS" ["Humanitarian Publishing Center VLADOS"]. (in Russian).
- Ganieva, M. H., Latipova, N. M., & Alekseeva, V. S. (2017). *Social'noe obespechenie i zashhita detej i molodezhi. Uchebnoe posobie* [Social security and protection of children and young people. Textbook]. Tashkent, 402 (in Russian).
- Germain, C. B. (1991). *Human Behavior in the Social Environment: An Ecological View*. New York: Columbia University Press.
- Gogleva, A. V. (2004). *Problemy profilaktiki i social'no-pedagogicheskoy reabilitacii beznadzornosti, besprizornosti, brodyazhnichestva* [Problems of prevention and socio-educational rehabilitation of neglect, homelessness and vagrancy]. PhD thesis, Ulyanovsk. (in Russian).

- Gogoleva, A. V. (2011). *Besprizornost'. social'no-psihologicheskie i pedagogicheskie aspekty* [Homelessness. Socio-psychological and Pedagogical Aspects]. Moscow Psychological-Social Institute, 2011 (in Russian).
- Goldstein, S., & Brooks, R. B. (2005). *Resilience in children*. New York: Springer.
- Gooding, H. C., Mill&en, C. E., Austin, S. B., Sheridan, M. A., & McLaughlin, K. A. (2016). Child abuse, resting blood pressure, and blood pressure reactivity to psychological stress. *Journal of Pediatric Psychology*, 41, 5-12.
- Hamama, L., & Arazi, Y. (2012). Aggressive behaviour in at-risk children: contribution of subjective well-being and family cohesion. *Child & Family Social Work*, 17(3), 284-295.
- Hjelle, L., & Ziegler, D. (2014). *Personality theories*, 3rd edition. SPb.: "Piter" Publishing House, Seriya "Mastera Psikhologii" ["Masters of psychology" series]. (in Russian).
- Hoffman, M. L. (2007). *Socioemotional development in toddlers: transient processes and transformations*. New York: Gilford Press.
- Horoshilova, L. S., & Morozova, N. I. (2014). Reabilitacija detej s deviantnym povedeniem [Rehabilitation of children with deviant behavior]. *Vestnik KemGU*, 2(1), 71-72 (in Russian).
- Hudoyarova, G. B. (2009). *Social'no-pedagogicheskie osnovy antinarkoticheskogo vospitaniya starshih podroستkov: Avtoref. dis. Kand. Ped. nauk. [Socio-pedagogical bases of anti-drug education of older adolescents: Abstract of dissertation PhD in Psychological Sciences]*. Tashkent (in Russian).
- Ilyin, G. (2006). Problemy pedagogiki sotrudnichestva [Problems of cooperation pedagogy]. *Upravlenie DOU [Management of pre-school educational institutions]*, 3. 38-42 (in Russian).
- Isakova, T. I. (2017). *Vospitanie pravovoj kul'tury podroستkov v social'no-kul'turnoj srede special'nogo uchebno-vospitatel'nogo uchrezhdenija zakrytogo tipa. [The education of the legal culture of adolescents in the socio-cultural environment of a special closed-type educational institution]*. PhD Thesis, Cheljabinsk. (in Russian).
- Israilova, N. A. (2014). Deti grupp social'nogo i pravovogo riska: obzor nauchnyh issledovanij i programmy prim&eniya [Children of social and legal risk groups: a review of research and a reconciliation program]. *Uzbekiston Respublikasi Ichki ishlar vaz&ligi Akademijasining ahborotnomasi [Bulletin of the Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan]*, 3, 58. (in Russian).
- Ivannikova, E. D. (2009). *Socializacija podroستkov "gruppy riska" v sociokul'turnyh uslovijah sovremennoj Rossii (na materialah Stavropol'skogo kraja): Abstract*

of dissertation Ph.D. in Sociological Science [The socialization of adolescents of "risk groups" in the socio-cultural conditions of modern Russia (based on materials from the Stavropol Territory)]. Stavropol. (in Russian).

- Ivashchenko, G. (1997). Problema vzaimodejstviya specialistov raznogo profilya v specializirovannom uchrezhdenii dlya detej i podrostkov, nuzhdayushchihya v social'noj rabilitacii – Pervye itogi. Iz opyta raboty specializirovannyh uchrezhdenij po social'noj rehabilitacii dezadaptirovannyh detej i podrostkov [The Problem of Interaction between Specialists of Various Sections in a Specialised Institution for Children and Adolescents in Need of Social Rehabilitation - First Results. From the experience of the work of specialised institutions for the social rehabilitation of children and adolescents in need of social rehabilitation.] Moscow: Research Institute for Family Studies. (in Russian).
- Jaffe, P. G., Campbell, M., Olszowy, L., & Hamilton, L. H. A. (2014). Paternal filicide in the context of domestic violence: Challenges in risk assessment and risk management for community and justice professionals. *Child Abuse Review*, 23 (2), 142-153.
- Kaminski, J. W. & Claussen, A. H. (2017). Evidence Base Update for Psychosocial Treatments for Disruptive Behaviors in Children. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 46(4), 477-499, doi:10.1080/15374416.2017.1310044
- Karabanova, O. A. (2014). Disgarmonichnost' detsko-roditel'skih otnoshenij kak faktor riska deviantnogo povedenija lichnosti [Disharmony of parent-child relations as a risk factor of deviant individual behavior]. *Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii [Bulletin of the Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of Russia]*, 12, 296. (in Russian).
- Keeshin, B. R., Cronholm, P. F., & Strawn, J. R. (2011). Physiologic Changes Associated with Violence and Abuse Exposure. *Trauma, Violence, & Abuse*, 13 (1), 41-56. doi:10.1177/1524838011426152
- Kodzhaspova, G. M., & Kodzhaspov, A. Y. (2005). *Slovar' po pedagogike [Dictionary of Pedagogy]*. Moskva: Izdatel'stvo "Izdatel'skij centr "MarT". (in Russian).
- Kuleshova, Y. A., & Pogrebnaja, O. S. (2019). Sravnitel'nyj analiz vremennoj perspektivy u podrostkov s deviantnym povedeniem i normal'no razvivajushchih sverstnikov [A comparative analysis of the temporal perspective in adolescents with deviant behavior and normally developing peers]. *Vestnik nauki i obrazovanija [Bulletin of Science and Education]*, 24 (78), 98 (in Russian).
- Kumarina, G. F. (2013). Zdorov'e scholnikov kategoriya pedagogicheskaya

- [Schoolchildren's health - a pedagogical category]. *Narodnoe Obrazovanie [Popular Education]*, (4), 208-210 (in Russian).
- Kumarina, G.F. (2014). Diagnosticheskaya i korraktsionno-razvivayushchaya deyatel'nost' pedagoga [Diagnostic and correctional-developing activities of the teacher]. *Zhurnal Sotsial'naya pedagogika [Journal Social Pedagogy]*, 4, 13-24 (in Russian).
- Labella, M. H., Narayan, A. J., McCormick, C. M., Desjardins, C. D., & Masten, A. S. (2019). Risk and adversity, parenting quality, and children's social-emotional adjustment in families experiencing homelessness. *Child development*, 90 (1), 227-244.
- Larzelere, R. E., Cox, R. B., & Smith, G. L. (2010). Do nonphysical punishments reduce antisocial behavior more than spanking? A comparison using the strongest previous causal evidence against spanking. *BMC pediatrics*, 10 (1), 10.
- Latipova, N. M. (2019). Vzaimootnosheniya v sem'e kak faktor blagopoluchija ejo chlenov [Relations in the family as a factor in the well-being of its members.]. *Obshchestvo, gender i sem'ya v Central'noj Azii [Society, Gender, and Family in Central Asia]*, 1, 104 (in Russian).
- Lavrentieva, G. F. (1999). Usloviya social'no-pedagogicheskoy reabilitacii dezadaptirovannykh podrostkov v otkrytoj (smennoj) obshcheobrazovatel'noj shkole. [Conditions of socio-pedagogical rehabilitation of maladapted adolescents in an open (shift) comprehensive school. PhD Thesis, Moscow. (in Russian).
- Legkauskas, V., Magelinskaitė-Legkauskienė, S., & Kepalaitė, A. (2017). The role of student-teacher relationship in the link between social competence and involvement in bullying in the 1st grade. *Social welfare*, 7 (1), 8.
- Leontiev, A. N. (2004). *Deyatel'nost'. Soznanie. Lichnost' [Activity. Consciousness. Personality]*. Moscow: Smysl, 2004. 431 p. (in Russian).
- Levin, K. (2000). *Teoriya polya v social'nykh naukakh [Field theory in social sciences]*. Spb. "Sensor" Publishing house. (in Russian).
- Lichko, A. E. (2009). *Psichopatii i akcentuacii haraktera u podrostkov [Psychopathies and Character Accentuations in Adolescents]*. Published by: Speech. (in Russian).
- Litvishkov, V. M. (2004). *Formirovaniye vospityvayushchego kollektiva nesovershennoletnih osuzhdennykh [Formation of a nurturing collective of juvenile convicts]*. Monography. Moscow: Moscow Psychological-Social Institute. (in Russian).
- Makariev, I. S. (2010). *Social'no-pedagogicheskaya reabilitatsiya podrostkov s lichnostnymi deformatsiyami v usloviyakh uchrezhdenij nachal'nogo professio-*

- nal'nogo obrazovanija: Dis. kand. ped. nauk [Socio-pedagogical rehabilitation of adolescents with personality deformities in primary vocational education institutions. Abstract of dissertation PhD in Pedagogical Science]*. Sankt-Peterburg (in Russian).
- Manzon, M., Miller, R., Hong, H., & Khong, L. (2015). *Parent engagement in education*.
- Mardahaev, L. V. (2002). *Slovar' po social'noj pedagogike [Dictionary of social pedagogy]*. Uchebnoe posobie dlja studentov vyssshih uchebnyh zavedenij [Textbook for students of higher education institutions]. Moskva: Izdatel'skij centr "Akademija". (in Russian).
- Maslova, M. E. (2001). Social'no-pedagogicheskaya adaptaciya detej gruppy riska [Socio-pedagogical adaptation of children of risk group] *Abstract of dissertation PhD in Pedagogical Science*. Stavropol. (in Russian).
- Maslow, A. (1999). *Motivation and personality*. SPb. "Evraziya" Publishing House. (in Russian).
- Mavrina, E. A. (2009). Social'no-pedagogicheskaya reabilitaciya nesovershennoletnih v specializirovannyh uchrezhdeniyah:(na primere Respubliki Tatarstan) [Social and Pedagogical Rehabilitation of Minors in Specialised Institutions: (On the Example of the Republic of Tatarstan)]. *Abstract of dissertation PhD in Pedagogical Science*. Kazan. (in Russian).
- McLanahan, S., Tach, L., & Schneider, D. (2013). The Causal Effects of Father Absence. *Annual Review of Sociology*, 39(1), 399-427. doi:10.1146/annurev-soc-071312-145704
- McNeil, F. (2012). Four forms of 'offender' rehabilitation: towards an interdisciplinary perspective. *Legal and Criminological Psychology*, 17, 18-36.
- McWhorter, J., McWhorter, B., McWhorter, E., & McWhorter, R. (2012). *At risk youth*. Cengage Learning.
- Mead, G. (1994). Az I Ya [The I and the Me] *Amerikanskaya sociologicheskaya mysl' [American Sociological Thought]* M.: Moscow State University Publishing House. (in Russian).
- Merton, R. (2006). *Social Theory and Social Structure* M.: ACT "KEEPER" Publishing House. (in Russian).
- Miller, A. (2015). *Spanking is counterproductive and dangerous* Retrieved from: <http://www.alice-miller.com/en/spanking-is-counterproductive-and-dangerous/>. (in Russian).
- M&agitova, M. N. (2013). Ispol'zovanie social'no-reabilitacionnyh tehnologij v rabote s nesovershennoletnimi, vstupivshimi v konflikt s zakonom [The use of social rehabilitation technologies in working with minors who have come

- into conflict with the law]. *Otechestvennyj zhurnal Social'noj raboty [National journal of Social Work]*, 3, 165 (in Russian).
- Morris, A. S., Robinson, L. R., Hays-Grudo, J., Claussen, A. H., Hartwig, S. A., & Treat, A. E. (2017). Targeting Parenting in Early Childhood: A Public Health Approach to Improve Outcomes for Children Living in Poverty. *Child Development*, 88(2), 388-397. doi:10.1111/cdev.12743
- Moskvina, E. V. (2014). Modelirovanie uchebnoj raboty v processe reabilitacii detej i podrostkov s deviantnym povedeniem v uchrezhdenii zakrytogo tipa [Modeling of educational work in the process of rehabilitation of children and adolescents with deviant behavior in a closed institution]. *Special'noe obrazovanie [Special education]*, 2, 42 (in Russian).
- Moskvina, E. V. (2015). Social'naja reabilitacija podrostkov s deviantnym povedeniem v special'nyh uchrezhdenijah [Social rehabilitation of adolescents with deviant behavior in special institutions]. *Innovacionnye proekty i programmy v obrazovanii [Innovative projects and programs in education]*, 2, 55 (in Russian).
- Mudrik, A. V. (2011). *Sotsializatsiya cheloveka [Human socialization]* (3rd edition). M.: Izd-vo Moskovskogo psikhologo-sotsial'nogo in-ta [Publishing House of the Moscow Psychological and Social Institute]. (in Russian).
- Nechaeva, A. M. (2012). *Pravonarushenija v sfere lichnyh semejnyh otnoshenij [Offenses in the field of personal family relations]*. Moskva: Izdatel'stvo Jurajt; ID Jurajt. (in Russian).
- Nikitskaya, E. A. (2017). Formy psihologo-pedagogicheskoj raboty po preodoleniju negativnyh faktorov v professional'nom samoopredelenii podrostkov s deviantnym povedeniem [Forms of psychological and pedagogical work to overcome negative factors in the professional self-determination of adolescents with deviant behavior]. *Psihologija i pravo [Psychology and Law]*, 7 (1), 25-33 (in Russian).
- Obukhova E.A. (2000). *Social'no-pedagogicheskaja reabilitacija podrostkov deviantnogo povedeniya v uslovijah obshcheobrazovatel'nogo uchrezhdeniya [Social and pedagogical rehabilitation of adolescents with deviant behavior in the context of a general education institution]*. Abstract of dissertation PhD in Pedagogical Sciences]. Chelyabinsk. (in Russian).
- Oliferenko, L. Y., Shulga, T. I., & Dementieva, I. F. (2008). *Social'no-pedagogicheskaja podderzhka detej gruppy riska [Social and educational support for children at risk]*. Akademija (in Russian).
- Ovcharova, R. V. (2003). *Psihologicheskoe soprovozhdenie roditel'stva [Psychological support of parenthood]*. Moskva: Izdatel'stvo "Institut Psihoterapii" [Institute of Psychotherapy] (in Russian).

- Paatova, M. E. (2013). Social'no-pedagogicheskaja rehabilitacija podrostkov s deviantnym povedeniem [Social and pedagogical rehabilitation of adolescents with deviant behavior]. *Chelovek i obrazovanie [Individual and education]*, 4, 99 (in Russian).
- Paatova, M. E. (2016). Formirovanie sub'ekt-sub'ektnyh otnoshenij u vospitanikov uchebno-vospitatel'nyh uchrezhdenij zakrytogo tipa [Formation of subject-subject relations among students of special educational institutions of a closed type]. *Istoricheskaya i social'no-obrazovatel'naya mysl' [Historical and socioeducational thought]* 8, 5-3 (in Russian).
- Pankratov R.I., Tarlo E.G., & Ermakov V.D. (2003). *Deti, lishennye svobody [Children deprived of liberty]*. Moscow: Yurlitinform (in Russian).
- Parsons, T. (2002). *The Social systems/* M.: Akad. Proekt Publishing House (in Russian).
- Piaget, J. (1994). *Izbrannye psichologicheskie trudy [Selected Psychological Works]*. Mezhdunarodnaya Pedagogicheskaya Akademiya [International Pedagogical Academy]. Publishing House (in Russian).
- Piotrowska, P. J., Stride, C. B., Croft, S. E., & Rowe, R. (2015). Socioeconomic status and antisocial behaviour among children and adolescents: A systematic review and meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, 35, 47-55. doi:10.1016/j.cpr.2014.11.003
- Rean, A. A. (2006). *Psikhologiya adaptatsii lichnosti. Analiz. Teoriya. Praktika [Psychology of personality adaptations. Analysis. Theory. Practice]*. Published by: "Neva"(in Russian).
- Richardson, K. (2005). *Developmental psychology: How nature and nurture interact*. Psychology Press.
- Robbins, T. A., Stagman, S. M., & Smith, S. (2012). *Young children at risk: National and state prevalence of risk factors*.
- Rogers, K. (1994). *On becoming a Person. A Therapist's View of Psychotherapy*. M.: "Progress" Publishing house. (in Russian).
- Ryan, D. P. J. (2001). *Bronfenbrenner's ecological systems theory*. Retrieved from: https://dropoutprevention.org/wp-content/uploads/2015/07/paquette-ryanwebquest_20091110.pdf
- Savina, N. N. (2000). *Organizacionno-pedagogicheskie uslovija adaptatsii detej "gruppy riska" v obshheobrazovatel'nom uchrezhdenii: Diss. kand. ped. nauk [Organizational and pedagogical conditions for the adaptation of children of the "risk group" in a general educational institution: Abstract of dissertation PhD in Pedagogical Sciences]*. Novosibirsk (in Russian).

- Sharipova, D. D. (2007). *Formirovanie zdorovogo obraza zhizni kak vazhnyj faktor socializacii vospitannikov penitenciarных uchrezhdenij* [The formation of a healthy lifestyle as an important factor in the socialization of children in prisons]. Tashkent, 78 (in Russian).
- Sheppard, W. N. (2012). *An Ecological Approach to Understanding Physical Child Abuse and the Impact on Academics: Differences between Behaviors in Physically Abused and Nonabused Children Regarding Parental Disciplinary Practices, Family Interaction and Family Events and The Effects on Social Interaction and School Success*. Doctoral dissertation, The Ohio State University).
- Shoamirova, Y. (2006). *Notulik oilalarda usmilarni millij va manavij tarbiyasi: Avtoref. dis. kand. ped. nauk* [The national and spiritual upbringing of the Umayyad people in the notoriety: Abstract of dissertation PhD in Pedagogical Sciences]. Tashkent (in Uzbek).
- Sheptenko P., Dronova E., & Gienko L. (2015). Tekhnologiya raboty social'nogo pedagoga obshcheobrazovatel'nogo uchrezhdenija [The Technology of Work of a Social Educator in an Educational Institution.] Litres. Retrieved from: <https://rucont.ru/efd/316301>
- Sheptenko P.A., & Voronina G.A. (2001). Metodika i tekhnologiya raboty social'nogo pedagoga [Methodology and technology of the social pedagogue]. Moscow: Academy.
- Sillekens, S., & Notten, N. (2018). Parental Divorce and Externalizing Problem Behavior in Adulthood. A Study on Lasting Individual, Family and Peer Risk Factors for Externalizing Problem Behavior when Experiencing a Parental Divorce. *Deviant Behavior*, 41(1), 1–16. doi:10.1080/01639625.2018.1519131
- Slastenin, V., Isaev, I., & Shiyanov, E. (2013). *Pedagogika. Ucheb. posobie dlya stud. vyssh. ped. ucheb. zavedenij* [Pedagogy. Textbook for Students of Higher Education Institutions]. M.: "Akademiya" Publishing Center.
- Solodovnikova, I. A. (2013). Soderzhatel'nyj aspekt podgotovki social'nyh rabotnikov v deyatel'nosti po integracii v socium detej s ogranichennymi vozmozhnostyami [The content aspect of social workers' training in activities to integrate children with disabilities into society]. *Otechestvennyj zhurnal social'noj raboty* [The National Journal of Social Work], 3, 108.
- Stepanov, V. G. (2004). *Psihologija trudnyh shkol'nikov: Uchebnoe posobie dlja studentov vysshih uchebnyh zavedenij* [Psychology of difficult schoolchildren: a manual for students of higher educational institutions]. Moskva: "Akademicheskij prospekt, Triksa" Publishing House.
- Streltsova, M.V. (2005). *Pedagogicheskie usloviya social'noj adaptacii i reabilitacii detej-sot i detej, ostavshihnya bez popecheniya roditelej* [The Pedagogical

Conditions of the Social Adaptation and Rehabilitation of Orphans and Children without Parental Care. PhD Thesis, Moscow.

- Tokareva, I. N. (2019). Issledovanie sub"ektivnoj kartiny zhiznennogo puti lichnosti deviantnyh podrostkov [A study of the subjective picture of the life path of the personality of deviant adolescents]. In: *Sb. materialov mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii "Sovremennye tendencii razvitiya sistemy obrazovaniya" [Materials of the international scientific-practical conference "Modern trends in the development of the education system"]*, (pp. 315-318). Cheboksary.
- Tømmerås, T., & Kjøbli, J. (2017). Family Resources and Effects on Child Behavior Problem Interventions: A Cumulative Risk Approach. *Journal of Child and Family Studies*, 26(10), 2936–2947. doi:10.1007/s10826-017-0777-6
- Tur-Porcar, A., Doménech, A., & Mestre, V. (2018). Family linkages and social inclusion. Predictors of prosocial behavior in childhood. *Anales de Psicología*, 34, 2, 340-348.
- Umarov, B. M. (2009). *Social'no-psihologicheskie problemy prestupnosti nesovershennoletnih v Uzbekistane: Avtoref. dis. dok. psihol. nauk [Socio-psychological problems of juvenile delinquency in Uzbekistan: Abstract of dissertation DSc in Psychological Sciences]* (in Russian).
- Van Ness, D., & Strong, K. H. (2014). *Restoring justice: An introduction to restorative justice*. Routledge.
- Villalba, C. (2009). *Rehabilitation as a form of reparation under international law*. Edited by: Ferstman C., London: REDRESS.
- Waller, M. A. (2001). Resilience in ecosystemic context: Evolution of the concept. *American Journal of Orthopsychiatry*, 71(3), 290-297. doi:10.1037/0002-9432.71.3.290
- Weiss, H. B., Kreider, H., Lopez, M. E., & Chatman-Nelson, C. (2010). *Preparing educators to engage families: Case studies using an ecological systems framework* (2nd ed.). Sage Publications Inc.
- Wong, J. S., Bouchard, J., Gravel, J., Bouchard, M., & Morselli, C. (2016). Can at-risk youth be diverted from crime? A meta-analysis of restorative diversion programs. *Criminal Justice and Behavior*, 43(10), 1310-1329.
- Wright, M. O. D., & Masten, A. S. (2005). Resilience processes in development. In *Handbook of resilience in children* (pp. 17-37). Springer, Boston, MA.
- Xerxa, Y., Rescorla, L. A., Serdarevic, F., Van IJzendor, M. H., Jaddoe, V. W., Verhulst, F. C., & Tiemeier, H. (2020). The complex role of parental separation in the association between family conflict and child problem behavior. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 49(1), 79-93.

- Yakovlev, B. P., Babushkin, G. D., & Tarasenko, I. B. (2019). Psihologo-pedagogicheskie faktory vozniknovenija deviacij v povedenii sovremennyh podrostkov [Psycho-pedagogical factors of deviations in behavior of modern adolescents]. *Psihopedagogika v provoohranitel'nyh organah [Psychopedagogy in the enforcement agencies]*, 24 (1), 70 (in Russian).
- Yusupova Kh.G., & Yusupova T.G. (2019). Osnovnye napravleniya social'no-pedagogicheskoy podderzhki podrostkov po ih resocializacii v usloviyah internatnyh uchrezhdenij [The main directions of socio-pedagogical support for adolescents on the resocialization in residential institutions]. *Problemy sovremennogo pedagogicheskogo obrazovaniya [Problems of modern pedagogical education]*, 62, 4, 246–249 (in Russian).
- Zhdanova, M. A. (2017). Sem'ja kak faktor, porozhdajushhij social'noe s'otstvo [The family as a factor that generates social orphanhood]. *Social'naja pedagogika [Social Pedagogy]*, 3, 57 (in Russian).

KEY ASPECTS OF REHABILITATION FOR CHILDREN AT RISK

Nodira Israilova
Republican Center of Social Adaptation of Children,
The Republic of Uzbekistan

Summary

In the conditions of the new social reality, much attention is paid to children at risk, who due to various reasons and circumstances do not have socially acceptable forms of behavior and are characterized by deviant behavior. Mental and psychophysiological disorders, reasons of a social and psychological nature, violations of interaction with family, teachers and peers, society are considered reasons for deviant behavior. Children at risk are characterized by behavioral non-compliance, bullying, damage to school property, academic failure, proneness to conflict, low self-esteem, difficult parent-child relationships, neglect, disorganized leisure activities, lack of positive attitudes towards healthy lifestyles and a clear “time perspective”. Deviant behavior leads to a greater likelihood of negative consequences and is seen in terms of the disruption of the child’s environmental functioning. As a result, children are referred to

educational institutions for rehabilitation. The spectrum of rehabilitation work with children at risk is multidimensional, with interdisciplinary and professional interaction. In this connection, rehabilitation is considered at the interface of medicine, law, psychology, pedagogy and sociology, using the basic approaches unique to it.

The medical aspect of rehabilitation is considered on the basis of children's physical and psychological health; the legal aspect involves the legal protection of children's rights and interests, the restoration of their good name and legal rights by reversing an earlier conviction and making amends for the harm caused to the victim; psychological rehabilitation aims to restore their psychological state and well-being. Social rehabilitation aims at restoring the child's lost social ties and restoring his or her social status. Pedagogical rehabilitation is based on the following tasks: re-education of the child, optimization of his/her intellectual activity, training and vocational guidance. The effectiveness of these measures is also ensured by forming a value attitude towards the family among the children. These aspects are integrated into the systems created for the comprehensive rehabilitation of children at risk and are performed through the efforts of various specialists.

The main condition in rehabilitation work is to rely on principles, to select effective forms, methods and ways of organizing joint activities between specialists and children within the framework of subject-subject partnership relations, based on help and support. Work with children is based on general scientific concepts of interdisciplinary, systemic, ecological approaches; scientifically grounded provisions on personal development in activity and communication; humanistic ideas of personal direction. The interdisciplinary approach systematically represents specialists who study the human being in different aspects, multidimensionality implies a combination of different directions in the context of interdisciplinary knowledge about the human being and the social environment, ways of their improvement and interaction. The systemic approach allows all projected elements of the rehabilitation process to be considered as a single whole with manifold internal links between themselves and elements of the external ecological environment. The ecological approach recognizes the multi-dimensional and multi-level impact on child development and its interconnectedness, where there is a reciprocal influence between levels and systems. This approach allows the educational potential of the micro- and macro-society to be harnessed in shaping children's positive behavior, which positively affects and is reflected in the child's entire ecosystem, and this further increases the likelihood of favorable outcomes of adaptation and rehabilitation. The activity-based approach is based on the child's active process of assimilating social experience and incorporating it into activities and communication. The humanistic approach is aimed at ensuring that the child

develops a value attitude towards himself/herself and the world around him/her, and that his/her diverse interests and individual needs for self-realization are met. In the above-mentioned approaches, a key aspect is teaching children necessary, appropriate and productive social interaction practices. In the context of the interactionist paradigm, attention is paid to the reciprocal connections between the child and his/her ever-changing environment, which broadens the understanding in which situations personality characteristics play a decisive role in building behavior and in which this is done by the general ecological situation of the child.

The focus of the work was on the main areas of rehabilitative work with children in the practical work of specialists. The content analysis method was used to analyze specialists' interpretations of the essence of child rehabilitation. The author summarized the responses of 64 specialists on the problem under study by content analysis using an open coding procedure. Based on the results of content analysis, 132 statements by specialists regarding the essence of rehabilitation were identified.

This analysis made it possible to highlight several aspects presented below:

- six categories of pedagogical, psychological, social, medical, legal rehabilitation as well as family adaptation and nine subcategories: re-education of the child, education and choice of profession, educating a developed person, development of the child as a personality, development of adequate self-esteem, formation of social skills, formation of a positive motivational orientation, socialization and adaptation, restoration of social status;
- fourteen specialist functions: upbringing, remedial, restorative, educational, preventive, career guidance, prognostic, socio-psychological, organizational and communication, socializing, adaptive, therapeutic and recreational, intermediary, protective and guarding.

The study revealed that one-third of specialists prioritize pedagogical and psychological rehabilitation. Every fifth specialist points to the importance of social rehabilitation related to the child's successful return to society, while every seventh directs his or her activity towards re-education of the child, correction of negative qualities and development of positive ones. Every eighth stresses that children learn the norms and rules of society. Others believe that education, choice of profession, such qualities as personal development, self-knowledge, adequate self-esteem, critical thinking and a healthy lifestyle are key to the successful rehabilitation of children.

The formation of moral qualities and motivation for education and self-improvement, the ability to manage one's own behavior and to build rela-

tionships with others has also received much mention in the statements of specialists. Additionally, legal rehabilitation does not play a significant role in the rehabilitation process and insufficient attention is paid to the family adaptation. On the whole, professionals are confident in the future of the children, their judgments are imbued with concern for their wards and faith in their future.

Thus, the analysis of scientific literature and the results of the content analysis of specialists' opinions on rehabilitation allowed us to formulate the definition of rehabilitation as "complex assistance to a child in restoring his/her mental and psychological state, skills to lead a healthy life, law-abiding behavior for his/her successful return to a full social life by establishing relations in family, school, society and including him/her into a system of social relations during special education". Furthermore, the responses from practitioners fit into the context of research by teachers, psychologists, medical professionals and lawyers and are in line with what is presented in the scientific literature. Rehabilitation in these institutions is performed by specialists, considering the socio-educational logic of these institutions, and the choice of specialists' areas of work is determined primarily by the functional tasks set out in the regulations of the institutions.

Corresponding Author's E-mail: rcsad-3-otdel@mail.ru